अंदमानच्या अंधेरीतून

सावरकर भवन, राजा ठाकूर पथ, शनिवार पेठ, पुणे.

दूरध्वनी :+९१२०२५५४४७५१

प्रकल्प संचालक : रणजित विक्रम सावरकर

प्रकल्प समन्वयक : अशोक रामचंद्र शिंदे

हे पुस्तक आसामी, बंगाली, इंग्रजी, गुजराथी, हिंदी, कन्नड, मल्याळम, मराठी, ओडिया, पंजाबी, तमिळ, तेलुगु या भाषांमध्ये उपलब्ध आहे.

अंदमानच्या अंधेरीतून

अंदमानांत ५० वर्षांची सश्रम कारावासाची शिक्षा भोगीत असलेले बंदी विनायक (तात्या) दामोदर सावरकर यांनी आपले धाकटे बंधू नारायण (बाळ) यास पाठविलेली पत्रे.

पत्र पहिले

।।ॐ।।

।।श्रीराम।।

एकलकोंडी, पोर्टब्लेअर

दिनांक १५-१२-१९१२

प्रियतम बंधू,

१८ महिन्यांनंतर शाईला आणि लेखणीला स्पर्श करावयाची संधी मिळते आहे. या गतीने लिहिण्याची कला कोणालाही लवकरच विसरता येईल! झालेल्या या उशिरामुळे तू फार काळजी करीत असशील. पण प्रियतम बाबांनी तुला जुलैमध्ये पत्र पाठविले होते! तोही मी विचार केला की दोघांकडून एकदम पत्रे येण्यापेक्षा काही अंतराने पत्रे आली तर तू तितका निर्धास्त होशील. तू मेडिकल कॉलेजात गेलास आणि तेथे तुझे चांगले चालले आहे, हे वाचून मला किती आनंद झाला! तुला ते शिक्षण कसे आवडते? माझ्या मताने ते फार उदात्त आहे! आपले विशेष अभ्यासक्षेत्र म्हणून नुसते वैद्यकच नाही तर समग्र प्राणिशास्त्रच तू शिकावेस असे मला वाटते. केवळ धंद्यापुरतेच नाही तर आयुष्यातले एक साध्य या दृष्टीने तू त्याच्यामागे लाग. या शास्त्राच्या योगाने जनसेवेचे आणि लोकोपकाराचे अमर्याद क्षेत्र आपल्याला मोकळे मिळते. त्याला सर्व जगभर मान आहे. हॉटेंटॉटांना जितके ते आदरणीय आहे तितकेच ते आर्यांना पूज्य आहे. शरीराच्या- आत्मा ज्या देवळात राहातो त्या देवघराच्या- अभ्यासाची योग्यता केवळ आत्म्याच्याच अभ्यासाच्या खालोखाल आहे.

तुझी गेल्या वर्षाच्या पुस्तकांची निवड उत्कृष्ट होती. मोरोपंत, भारत, विवेकानंद-सर्व जगन्मान्य पुस्तके. मी मागवलेल्या पुस्तकांपैकी केवळ ज्ञेयमीमांसा आणि अज्ञेयमीमांसा ही आली नाहीत. असे का? या वर्षासाठीही मी तालिका पाठविली आहे; पण माझ्या पुस्तकांसाठी दहा रुपयांपेक्षा अधिक व्यय करू नकोस. आकार वाढत असेल तर खालपासून क्रमाने एक एक वगळीत जा. सर्व पुस्तके नवीनच घेतली पाहिजेत असे नाही. काही जुनी पाठविली तरी चालतील.

बरे, तुला बंगाल कसा काय आवडतो? दुर्गापूजेची सुट्टी संपून तू आता कलकत्त्याला गेला असशील आणि थेट बंगाली बाबू बनला असशील. नाही का? मराठी भाषा विसरलास का? दुसरे तरी काही न विसरायची काळजी घे! कारण मला मोठी भीती वाटते की, त्या चतुर बंगाल्यांपैकी कोणी तुझे हृदय चोरले आहे अशी वार्ता केव्हाही ऐकावयाची मी माझ्या मनाची सिद्धता करून बसावयाला पाहिजे! पण मनातले सांगायचे, मला एखादी बंगाली भावजय मिळाली तर मला तरी फार आवडेल. आपल्या राष्ट्रीय जीवनाच्या सध्याच्या स्थितीत युरोपिअन मुलीशी विवाहसंबंध जोडण्याच्या मी जितका पक्का विरुद्ध आहे तितकाच प्रांताप्रांतांतील या लग्नाचा पुरस्कर्ता आहे.

आता बाळ, थोडेसे माझ्यासंबंधी लिहितो. माझी प्रकृती चांगली आहे. या कारागृहात आल्यापासून मोठे असे दुखणे मला कधी झाले नाही आणि मी येथे आलो त्यापेक्षा माझे वजनही मी घटू दिले नाही. शरीराने-मनाने-दोन्ही अंगांनी माझे बरे चालले आहे. लाडक्या, मी अगदी सत्य लिहितो आहे. काही गोष्टींत तर प्रकृती इतकी चांगली आहे की पूर्वी कधी तशी नव्हती! कारण कारागृहातले आयुष्य म्हणजे चांगले व्हावयाची म्हण किंवा वाईट व्हावयाची म्हण अद्‌वितीय संधी आहे. मनुष्य जसा आत येतो तसाच कारागृहाच्या बाहेर कधी पडत नाही. एक तर तो फार सुधारलेला असतो, नाही तर तितकाच अधोगतीला गेलेला असतो. देवमार्गाला लागतो नाही तर राक्षस तरी बनतो. माझ्या सुदैवाने माझे मन या पालटलेल्या परिस्थितीशी लागलीच समरस झाले. इतक्या अस्वस्थ, इतक्या उद्‌योगी - जगभर वावरणाऱ्या - स्वभावाला आठ हात लांबीच्या कोठडीत अगदी घरच्यासारखे स्वस्थ वाटावे म्हणजे आश्चर्य आहे नाही? आयुष्याच्या नित्य पालटत्या परिस्थितीशी आपल्याला जुळवून घेण्याचा - तद्रूप बनावयाचा - हा मानवी मनाचा धर्म ही परमेश्वराने मनुष्य जातीला दिलेली अत्यंत दयामय देणगी आहे!

सकाळच्या पूर्वी आणि संध्याकाळच्या नंतर जेव्हा मी थोडासा प्राणायाम करतो आणि तो करता करताच गोड आणि गाढ झोप लागते - त्या वेळची ती विश्रांती किती स्वस्थ आणि शांत असते! इतकी शांत की सकाळी जेव्हा मला जाग येते तेव्हा किती तरी वेळ मी कारागृहात आहे आणि लाकडी फळ्यांवर पहुडलो आहे याची जाणीव येत नाही! मनुष्याच्या आयुष्यातील सामान्य उद्देश आणि विलोभने दूर दडून बसल्यामुळे सद्‌सद्‌विवेकबुद्धी श्रीरामचंद्रांच्या ध्वजेखाली आपण पाअकी केली आणि तीही काही तरी काम करून केली या जाणिवेने आपल्याशी पूर्ण संतुष्ट असते. आत्म्याच्या भोवती शांत व मधुर समरसता पसरते आणि तो मनाला थोपटीत थोपटीत गाढ

शांतीमध्ये विलीन करतो! याला अपवाद नाहीत असे नाही, पण हा सामान्य नियम आहे. खरोखरच मला वाटते आता जर मुंबईत किंवा लंडनमध्ये एकाएकी मी जाऊन पडलो तर शाकुंतलातल्या ऋषिपुत्राप्रमाणे मीही एकदम ओरडून उठेन - ''जनाकीर्णे मन्ये हुतवहंपरीतं गृहमिव!''

आणि बाळ, लोकांच्या तोंडचे उद्‌गार ऐकून ''तरी पण ते बाहेर असते तर त्यांचे जीवनचरित्र यापेक्षा किती तरी उपयुत्त आणि तेजस्वी झाले असते'' अशा विचारांनी तुझे मन कधी उद्‌विग्न झाले तर हे लक्षात असू दे की ''जे बाहेर काम करतात ते पुष्कळ कार्य करतात; पण जे कारागृहात खपतात ते त्यांच्यापेक्षा अधिक कार्य करतात!'' आणि तसेच म्हटले तर बाळ, तुला असे नाही वाटत की आत्मदान हे कार्यच आहे - आणि ते अधिक सूक्ष्म असल्यामुळे अधिक उत्कट आहे!

सकाळी ५ वाजता घंटा होते तेव्हा मी उठतो. तिचा नाद ऐकताच उच्च प्रतीच्या अभ्यासक्रमासाठी आता आपण वरिष्ठ विद्‌यालयात प्रवेश करतो आहो, असा मला भास होतो. मग १० वाजेपर्यंत आम्ही आमचे नेमलेले श्रमाचे काम करतो. इकडे माझे हात आणि पाय यंत्राप्रमाणे नेमलेले काम करीत असताना तिकडे मन सर्वांचा डोळा चुकवून सकाळचा संचार करावयाला बाहेर पडते आणि सागर महासागर उल्लंघीत आणि दऱ्याखोऱ्यातून भटकत फुलाफुलांतून फिरणाऱ्या भ्रमराप्रमाणे फक्त मधुमय वस्तूंचा आस्वाद घेत ते भ्रमत असते! त्यानंतर मी काही नवीन कविता करतो. मग आमचे जेवण होऊन १२ वाजता पुनः आम्ही कामाला लागतो. ४ वाजल्यानंतर मग विश्रांती, वाचन, इत्यादी. हा माझा येथला नेहमीचा दिनक्रम आहे.

तुझ्या पत्रात आपल्या प्रिय मातृभूमीची काय हालचाल आहे ती लिहावयाला विसरू नकोस. राष्ट्रीय सभेमध्ये एकी आहे का? सन १९१० मध्ये प्रयागला केलेल्या ठरावाप्रमामे दरवर्षी राजकीय बंद्‌यांच्या मुक्ततेचा ठराव राष्ट्रीय सभेत होतो का? टाटांचा लोखंडाचा कारखाना, स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनी किंवा नवीन गिरण्या अशासारखा एखादा आणखी स्वदेशी प्रचंड उद्‌योग निघाला का? चीनचे प्रजासत्ताक राज्य कसे चालले आहे? कल्पनेतले रामराज्य प्रत्यक्षात आल्यासारखे हे वाटते नाही? - इतिहासाची ही कादंबरी आहे! चीनचे हे कार्य एका दिवसाचे आहे असे समजू नकोस. थेट १८५० पासून त्यांची ही अविश्रांत धडपड चालली आहे. पण सूर्य कोठे आहे याचा - तो प्रत्यक्ष उगवेपर्यंत - जगाला ठाव नसतो! इराण, पोर्तुगाल, मिसर यांचे कसे चालले आहे? तसेच दक्षिण आफ्रिकेतल्या हिंदी बांधवांना त्यांच्या मागण्यांच्या प्रकरणात काही यश आले का? नवीन विधिमंडळाने गोखल्यांच्या शिक्षणविषयक ठरावासारखा एखादा महत्त्वाचा निर्बंध केला असल्यास अवश्य कळव. त्या महनीय विभूतीची - लोकमान्य टिळकांची- मुक्तता केव्हा होणार?

तू माझे पत्र प्रिय यमुनेला दाखविलेस का? तिला त्याचे समग्र भाषांतर करून सांग. आणखी थोडी वर्षे- फार तर पाच- म्हणजे पुनः सुप्रभात होईल! तेव्हा प्रियतम, आतापर्यंत धीरोदात्ततेने जसे दिवस काढलेस तसे आणखी हे काढ. माझ्या प्रियतम वहिनींना माझे अत्यंत पूज्य प्रणाम. यापूर्वी आणि आताही आपल्या आशीर्वादमय प्रेमाने ती एकदमच मला माता, भगिनी आणि सखी यांच्या स्थानी होती आणि आहे. आणखी इतर मंडळी - त्यांच्या स्मरणाने माझे हृदय भरून येते आहे, पण त्यांचे नाव लिहिता येत नाही!- त्यांना सांग त्यांच्यापैकी प्रत्येकाच्या-त्या सर्वांच्या-मला आठवणी येतात! मी त्यांना विसरणे कसे शक्य आहे? नाही. बद्ध झालेल्या व्यक्तीला विसरणे शक्य नाही. नवीन विषय बंद झाल्यामुळे जुन्या विषयांचेच मनास चर्वण करावे लागते, आणि म्हणून कारागृहात जुन्या ओळखी विस्मृत न होता त्या अधिक दृढ होतात; इतकेच नाही तर पूर्वी स्मृतिपटावरून नाहीशा झालेल्या व्यक्तींच्या विषयी प्रेम वाटू लागते! माझ्या जिवलग मित्रांनो कारागृहात आसवांवर आसवे गाळली तरी कोणी येऊन ते अश्रू पुशील-एक प्रेमाचा, मायेचा शब्द बोलणाऱ्याची वाटच पाहत बसावे लागते! येथे मी कोणालाही विसरणे कसे शक्य आहे? माझे आवडते सखे, सहकारी, प्राणांहून प्रिय, ते सर्व तुला ठाऊक आहेत. त्यांना मी अत्यंत प्रेमाने त्यांची आठवण केली म्हणून सांग. आणि ज्या वेळी रक्ताचा संबंध सुद्धा नाकरावयाला काहींना लाज वाटली नाही त्या वेळीही जे तुझ्या पाठीशी उभे राहिले आणि ज्यांना माझी आठवण येते त्यांना मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे म्हणून कळव. कारागृहातून आलेले पत्र म्हणून न्यूनाधिक प्रमाणात ठराविक साच्यातच आले पाहिजे हे ते जाणतातच आहेत-तेव्हा नावे घेत नाही. प्रिय माईला माझे आशीर्वाद आणि तिच्या लहानग्या वसंताला माझ्या शुभाशा अर्पण कर. तसेच प्रिय मामींना आणि चि. चंपूलाही नमस्कार आणि आशीर्वाद सांग.

तुझा प्रिय भाऊ

तात्या.

पत्र दुसरे

।।ॐ।।

।।श्रीराम।।

एकलकोंडी, पोर्टब्लेअर

दिनांक १५-२-१९१४

माझ्या लाडक्या बाळा,

आता ये असा- एक वर्ष सरून गेले आणि आनंदाचा दिवस पुनः उगवला आहे! घरून पत्र यावयाचे- घरी पत्र लिहावयाचे- म्हणजे त्यात किती ब्रह्मानंद साठवला असतो याची पूर्ण कल्पना जे कारागृहात कधी गेले नाहीत त्यांना केव्हाही व्हावयाची नाही!! गोड-समुद्राच्या वाळवंटावर, चांदण्याच्या प्रकाशात, आपल्या प्रेमाच्या जिवाभावाच्या माणसाशी केलेल्या आलापातल्या माधुर्यासारखा मधुमय- पण थांब, घंटा झाली, मला जेवायला गेले पाहिजे. हे दहा वाजले!- हं; कारावासीयांच्या सार्वजनिक भोजनालयातून जेवण आटोपून मी आता परत आलो आहे.- मी काय लिहीत होतो? हो, हा पत्रलेखनाचा प्रसंग अत्यंत गोड वाटतो. घरी पत्र लिहावयाचा दिवस हाच आमचा खरा पाडवा, वर्षप्रतिपदेचा दिवस असतो! मी माझ्या वर्षगणनेचा प्रारंभ या दिवसापासून करतो! कारण आज माझ्या आवडीच्या आत्मीयांशी झालेल्या एकतानतेने येणाऱ्या उत्साहामुळे आणि सामर्थ्यामुळे मला पुढे एक वर्षभर श्वासोच्छ्वास करता येतो, जगता येते, हसता खेळता येते! याच्या आधी पत्र लिहिले नाही आणि त्यामुळे तुला तार करावी लागली याविषयी मला वाईट वाटते. येथल्या अधिकाऱ्यांनी कृपा करून मला ही गोष्ट कळवली. पण बाळ, वर्ष झाले आणि पत्र पाठवावयाचा अधिकार प्राप्त झाला तरी आमची येथली कल्पापूर्वीची डाकविभाग व्यवस्था अशी आहे की, येथून ५-६ आठवडे आणखी गेल्याविना कलकत्त्याला पत्रच जात नाही असे मी ऐकतो. यामुळे तसे १४ महिने होईपर्यंत पत्र धाडता येत नाही! पण तू पाठविलेले कोणतेही पत्र या विसाव्या शतकातल्या पूर्ण त्वरेने येथे येऊन पोचते. तुझ्या पत्रावरून तुझी प्रकृती चांगली आहे आणि तू उत्कृष्ट रीतीने परीक्षेत उत्तीर्ण झालास हे वाचून मला फार आनंद वाटला. परीक्षा साधो वा न साधो प्रकृतीची अगदी हेळसांड होता कामा नये. अहं! तुला धडधाकट, आरोग्य-प्रफुल्लता-उत्साह आतून उसळी मारीत आहेत असे, पाहावे असे वाटते! तुझ्यात आता उमलू लागलेले नवतारुण्य हे चैतन्याचा आणि उत्साहाचा मूळ झरा आहे. कोणत्याही एका अवयवाला इतरांपेक्षा अधिक ताण पडून तो क्षीण होता कामा नये. शरीराने आणि मेंदूने, दोन्ही अंगांनी, सारखाच वाढत जा. तू स्वतःच डॉक्टर आहेस तेव्हा आमच्यासारख्या अतज्ज्ञ माणसांनी तुझ्याशी आरोग्याविषयी

बोलावयाचे म्हणजे धारिष्ट्य आहे! पण, यौवन आंधळे असते! उत्साहशक्तीचा झरा आतून वाहत असतो आणि हे शरीर वाढीला लागलेले असते तेव्हाच चैतन्य आणि उत्साह याचा भरपूर साठा संग्रही टाकावा म्हणजे आयुष्याच्या हिवाळ्यात योगक्षेम चालवावयाला त्याचा उपयोग होईल ही गोष्ट ते विसरते! तुझी दृष्टी अधू झालेली आढळली. लव्हाळ्यासारखी तुझी शरीरयष्टी लिवलिवीत दिसू लागली तर मी एकदम ओरडेन, ''वैद्यमहाराज, आधी स्वतःचे आरोग्य सुधारा!'' (गालातल्या गालात हसू नकोस लबाडा - मी काही वैद्य नाही. तेव्हा आम्ही आपली दृष्टी बिघडवू शकतो!) माझी लाडकी कोकरे बी.ए. आणि एम्.ए. ची परीक्षा पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झाली हे वाचून मला किती अभिमान वाटला! हे कौतुकास्पद झाले. पण आता त्यांच्यापुढे पसरलेल्या कर्तव्याच्या रणक्षेत्रात असेच झुंजून त्यांनी असेच जिंकले आणि तेथेही तेथली सुवर्णपदके प्रदान करावयाला योग्य म्हणून त्यांची निवड झाली तर ते अधिक उदात्त होईल! कारण मानव्याच्या विश्वसंस्थेच्या त्या सुवर्णपदकांसमोर ही तुमच्या विश्वविद्यालयाची सुवर्णपदके म्हणजे कथलाचे तुकडे आहेत. त्यांच्या हातची पत्रे वाचावयास मिळाली तर मला फार आनंद वाटेल. कारण अद्याप पर्यंत त्यांच्यापैकी काहींची आठवण स्मरणातून जातच नाही. आपण होऊन जे तुला तसे कळवतील त्यांच्याविषयी नावाने आणि निर्देश करून मला लिही.

तू पाठविलेली पुस्तके अगदी अप्रतिम आहेत. 'महात्मा परिचय'- भाषांतर किती सुंदर आहे! आणि ती दोनच ओळींची प्रस्तावना किती विनयशील आणि किती समर्पक- ''फोडिले भांडार, धन्याचा हा माल, मी तवं हमाल, भार वाही!!'' मला ते फारच आवडले आणि 'जाईचा मंडप'- दहा-बारा पानांपर्यंत मी गेलो नाही तोच आतल्या प्रत्येक शब्दाबरोबर माझ्या हृदयातून संवादी सूर निघू लागले आणि ते कोणी लिहिले असावे याची मला जाणीव झाली! योजिलेली भाषा आतील भावनांना साजेशी आहे. प्रदर्शित केलेल्या काव्यमय आणि उदात्त भावना संविधानकाला शोभतील अशाच आहेत आणि संविधानक दोहोंच्याही योग्यतेचे आहे. भारतगौरव-ग्रंथमालेसारख्या लोकप्रिय मालांनी लोकांच्या अभिरुचीप्रमाणे आपण न वाहवता तिला चांगले वळण देण्याचे आपले कर्तव्य ओळखून मधूनमधून राजकीय इतिहास, विज्ञान, अर्थशास्त्र, मिलची 'प्रातिनिधिक राजसत्ता' अशा प्रकारची पुस्तके प्रसिद्ध करणे अवश्य आहे. वेदांत तत्त्वज्ञानावरच्या पुस्तकांसंबंधी सांगावयाचे म्हणजे आपल्या लोकांनी असल्या गोष्टीत लक्ष घालणे या काळी अनुचित आहे. अमेरिकेला वेदांत तत्त्वज्ञानाची आवश्यकता आहे; इंग्लंडातही तशीच आहे. कारण त्यांनी आपला जीवनक्रम परिणत, ऐश्वर्यसंपन्न आणि पौरुषपूर्ण केला आहे. त्यांचे क्षत्रियत्व संपादून झाले आहे आणि ज्या अवस्थेत गेले तरच ते तत्त्वज्ञान समजावयाचे आणि अनुभवावयाचे सामर्थ्य येते त्या ब्राह्मण्याच्या सीमारेषेपर्यंत ते गेले आहेत. हिंदुस्थानचे तसे नाही. आपण सर्व आज शूद्रावस्थेत आहोत आणि वेद किंवा वेदांत यांना स्पर्श करावयाचा आपल्याला अधिकार नाही.

शूद्रांना वेदपठनाला अनधिकारी गणावयाच्या मुळाशी ही कल्पना आहे. हा निषेध निष्ठुरपणाने किंवा संकुचित स्वार्थबुद्धीने घातलेला नाही. तसे असते तर त्याच ब्राह्मणांनी ज्यांच्यात त्याच तत्त्वज्ञानाचे अत्यंत सौकर्याने विवरण केलेले आहे ते पुराणग्रंथ त्यांच्यासाठी लिहिले नसते! आपण राष्ट्र या दृष्टीने त्या उदात्त कल्पनांना अयोग्य आहोत. दुसरे बाजीराव पंतप्रधान मोठे वेदांती होते हे प्रसिद्ध आहे; पण कदाचित म्हणूनच त्यांना स्वतःचे राज्य आणि परक्याचे सेवांत-वेतन यांच्यातले अंतर दिसले नाही! आपण इतिहास, राजकारण, विज्ञान, अर्थशास्त्र यांचा अभ्यास केला पाहिजे; या जगात मानाने जगावयास शिकले पाहिजे; गृहस्थाचे सर्व कर्तव्य बजावून गृहस्थाश्रम सांग पार पाडला पाहिजे; - मग वानप्रस्थाश्रम आणि त्या आश्रमातील वेदांताचा उषःकाल येईल. तोपर्यंत या गोष्टींचा कोणताही उपयोग असो त्या विधवांकडे, म्हाताऱ्या -कोताऱ्याकडे, कामावरून निघालेल्या सेवानिवृत्तांकडे सोपवल्या पाहिजेत! त्यांच्यासाठी भूतकाळ नि त्यांची ती जुनी पुस्तके आणि परुष, आत्मा आणि परमेश्वर यांची पुराणी कोडी आहेत! तरुणांनी - अभिनवांनी - भविष्यकाळात का संचार करू नये? म्हणे वेदांत! - वाराणशीने एकही हुतात्मा जगाला दिला नाही आणि आपल्या पितृदेशासाठी एक पैही द्यावयाची तिची योग्यता नाही.

आता आमच्या येथील स्थितीसंबंधाने थोडेसे लिहितो-गेल्या वर्षातही मला कोणते दुखणे आले नाही. माझी प्रकृती उत्कृष्ट आहे आणि माझे वजन अद्यापि पूर्वीइतकेच आहे. मोठा अचाट पराक्रम आहे नाही? या माझ्या चिमुकल्या विवरात्मक आरोग्यभुवनात मी लवकर उठतो, नियमित अन्न नियमित वेळी खातो आणि लवकर झोपी जातो- म्हणजे आम्हाला या गोष्टी कराव्याच लागतात-आणि म्हणून लवकर निजून लवकर उठणाऱ्या मला-ज्ञानसंपत्ती विरहित का असेना पण- आरोग्य भेटते! तुम्हाला सांगावयाचेच म्हणजे अहो भावी डॉक्टर महाशय, आपल्या रोग्यांसाठी येथल्यापेक्षा अधिक चांगले वेळापत्रक आपल्याला काही सुचले नसते! आणिमाझ्या शरीराची प्रकृती जशी उत्कृष्ट आहे तशी माझ्या मनाची प्रकृती त्याहूनही उत्कृष्ट आहे!

कोणत्याही कठीण किंवा सोप्या कामाकडे माझी योजना होवो मी ते ‘स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः’, किंवा ‘यतः प्रवृत्तीर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवाः।’ अथवा ‘सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः’ हे चरण स्वतःशी गुणगुणत पार पाडीत असतो आणि प्रती संध्याकाळी- हो, आताशा मला मिळालेल्या कोठडीतून आकाशाचा किंचित भाग दिसतो- ती सूर्यास्ताची शोभा आणि प्रकाश नि छायेचा तो थाटमाट मी निरीक्षण करू लागलो की पाहता पाहता माझे मन गुलाबकलिका, कमलकंद आणि कल्हारकासार यांच्याजवळ पटकन जाते! कधी हे विचार चालतात, कधी ते विचार चालतात; कवीच्या समवेत ‘एकतस्तटतमालमालिनीम्! पश्य धातुरसनिम्नगामिव’ किंवा ‘तेन मानिनि ममात्रगौरवम्!’ असल्या विचारात केव्हा मन रमते, तर केव्हा वेदांत- तत्त्वज्ञान्यांच्या सहवासात

''जे काही दिसते त्याला प्रत्यक्ष अस्तित्व नाही-निदान आपल्याला तरी ठाऊक नाही- ते आपल्याच कल्पनेचे विकार आहेत'' असल्या गूढ विचारात भ्रमण करते आणि माझे मन पूर्ण सुखात असते- स्नेहमयांच्या सहवासात तेथे असताना जितके असे अगदी तितके- प्रेममयींच्या सहवासात तेथे असताना जितके असे तितके- सुखात असते! मधूनमधून कधी हट्टी मुलाप्रमाणे त्याचे डोके बिघडले आणि ते हटून रडू लागले की विवेकरूपी आजीबाई लागलीच अवतीर्ण होतात आणि हसत सांत्वन करतात ''काय होते माझ्या बाळाला? दुसऱ्याला कळूही न देता तू किती वेदना सहन करतो आहेस? वेडा कुठला!'' महत्त्वाकांक्षेच्या शिखरावर आपण स्वतः आरूढ व्हावे, आत्मवैभवाच्या रथात परिभ्रमण करावे, असे का तुला वाटत होते? तसे असेल तर असल्या स्वार्थी, अधोगामी महत्त्वाकांक्षेच्या मार्गात व्यत्यय आला, तुला अपयश आले हे योग्यच झाले! पण परमेश्वराला आणि मलाही ठाऊक आहे की स्वतःला कोणतेही पारितोषिक मिळावे हा लोभ तुला शिवला नाही!- कीर्ती, नाव, भूमी, द्रव्य, निदान पक्षीसुख,- कशाचीही तू इच्छा केली नाहीस! या दिव्यात सर्वांच्यापेक्षा अधिक कष्ट सोसण्याचा मान आपला असला पाहिजे एवढाच तुझा हेतू! निदान माझ्यापाशी तू असे म्हणत होतास, ''दुसऱ्यासाठी, मनुष्यजातीसाठी, अधिकात अधिक आत्मयज्ञ करावयाचा''.- मग सांग बघू, ''येथे निराशेचा काय संबंध येतो? तू ज्यात सर्वस्वाची दक्षिणा दिलेली आहे असा सर्वस्वदक्षिणा यज्ञ संपादन केलेला आहेस! ज्यांना अंत नाही, ज्यांना कालमर्यादा नाही, असे क्लेश तू सोसतो आहेस! आत्मक्लेशाने आपला अभागी वंश पावन करावयाच्या महत्कृत्याला वाहिलेला नाही असा तुझा एकही क्षण जात नाही- असे तुझे एकही कृत्य असत नाही, तर मग आनंदी हो! यापेक्षा तुला अधिक ते काय करता आले असते?'' आणि लागलीच मन आपला पिसारा उभारून भरारी मारते आणि वर जाऊन पुनः एकदा गाऊ लागते. कदाचित एखादे वेळा असे न होता आपल्या अहंतेचाच विचार मन करू लागले तर त्या आजीबाई त्याला फिरायला घेऊन जाऊन जगाचे विश्वरूप दाखवितात आणि म्हणतात, ''तो पाहा नगाधिराज हिमालय! त्याचेही मुळीच अस्तित्व नव्हते असा एक काळ होता आणि असा एक काळ येईल की त्याचा मागमूसही राहणार नाही आणि हा चंद्र पहा, ही विशाल सूर्यमाला अवलोकन कर आणि हे अनंत नक्षत्र मंडळही दृष्टीखाली घाल!'' त्या चिमुकल्या मनाला याहून अधिक सहन करणे अशक्य होते, ते स्वतःला विसरते आणि आपण मिरवलेल्या प्रतिष्ठेची आणि केलेल्या सोपस्काराची लाज वाटून या विश्वात विलीन होते.

तेव्हा बाळ! येथे आम्ही दोघेही मनाने व शरीराने पूर्णपणे स्वास्थ्यात आहोत. आमच्याविषयी यत्किंचित काळजी करू नकोस. आम्हांला या जगाशी बद्ध करते आहे अशी वाटणारी एकच गोष्ट म्हणजे तुझे आरोग्य आणि सुरक्षितता. या दोहोंचा जर तू निर्वाळा देत असशील- अर्थातच तू आपल्याकडून शक्य तितका प्रयत्न केलास म्हणजे झाले; फलाची काळजी आम्ही करीत नाही- तर आमच्यासारखे सुखी कोणी नाही. अद्याप कारावासाने आमच्यावर

कोणता वाईट परिणाम केलेला नाही की कोणतीही हीन छाया पाडली नाही. आणि हा सर्व प्रकृतीचा निकोपपणा परिस्थितीचे साहाय्य मिळून नाही तर परिस्थितीशी झगडून आम्ही राखला आहे. असो. अधिकाऱ्यांकडे अर्ज पाठवून भेटीची वेळ इत्यादीं विषयी विचारणा केल्याचे तू लिहिलेस. वास्तविक येथल्या वहिवाटीप्रमाणे मला कारागृहातून मुक्त करून बेटावर राहावयाची केव्हाच अनुमती मिळावयाला पाहिजे होती. माझे 'वर्तन' त्यांच्याच लेखाप्रमाणे उत्कृष्ट आहे. तरी पण आमच्यापैकी कोणालाही बाहेर सोडले नाही! याचा पुन्हा विचार व्हावा म्हणून मी सरकारकडे लिहिणारच आहे. आणि तुलाही जेव्हा काही विचारणा करावयाची असेल तेव्हा तूही येथील अधिकाऱ्यांस लिहित जा. लवकरच ती. स्व. बाबांची पाच वर्षे पुरी होतील आणि मग तुला अधिकाराने भेट मागता येईल. इतर बंद्यांच्या संबंधात तेथल्या अधिकाऱ्यांना जरी सर्व अधिकार आहे तरी आमच्या संबंधात आम्हाला बाहेर सोडावयाचे किंवा घरच्या मंडळींना येथे आणावयाला अनुमती द्यावयाची यांपैकी त्यांच्या हातून काही होईल असे वाटत नाही. त्यांना त्याविषयी फारसा दोषही देता येत नाही. कारण आमच्या संबंधात प्रत्यक्ष हिंदुस्थान सरकारकडून आज्ञा सुटतात असे वाटते. तेव्हा येथल्या अधिकाऱ्यांकडून काही चौकशी लागली नाही तर तू परभारे हिंदुस्थान सरकारकडे पत्रव्यवहार करीत जा. मुख्य सांगावयाचे म्हणजे, हे कसेही असो आमच्या व्यवस्थेसबंधी तू मनाला त्रास करून घेत जाऊ नकोस. न्यायतः जे करणे प्राप्त आहे ते बहुधा सरकार स्वतःच करील आणि आम्ही त्यांना नेहमी टोचणी लावायला आहोच. आम्हाला दुसरे कामच कोणते आहे? तू स्वतःच्या प्रकृतीची आणि सुरक्षिततेची अत्यंत काळजी घे म्हणजे झाले. मी हायकोर्टात काय सांगितले त्याची आठवण असू दे.

माझ्या लाडक्या यमुनेला सांग की हे ४ वर्षे पूर्ण व्हावयाच्या आधीच आनंदाच्या दिवसाची प्रभात दिसल्यावाचून राहणार नाही. तेव्हा तिने आणि आपल्या परमप्रिय वहिनींनी आणखी काही दिवस- आजपर्यंत धरला त्याप्रमाणे आणखी काही दिवस- धीर धरावा. त्यांनी सर्व मराठी वाङ्मय वाचून काढावे. नुसती जुनी पुराणेच नाहीत तर पूर्व आणि पश्चिम यांच्या जीवनप्रवाहाचा नवीन वाहता, जिवंत झरा ज्यात उमटला आहे असे सर्व वाङ्मय वाचून काढावे. माझा उदारचरित्र सहकारी आणि सखा सखाराम याच्या उदात्त मरणाचा वृत्तांत ऐकून माझे मन उदास अभिमानाने भरून गेले! तुला ठाऊकच आहे, इंग्रजी शाळेमध्ये असताना त्याची व माझी पहिल्याने गाठ पडली. तो शूरासारखा जगला- शूरासारखा मेला! आणखी अभीष्ट ते कोणाचेही काय असणार! त्याची पत्नी जानकीबाई- मी तिला पाहिलेले नाही-पण तुमच्या लेखणीतून उतरलेल्या तिच्या चित्राने ती माझ्या डोळ्यासमोर दिसते. ती दीन नाही, ती दुर्दैवी नाही!- आयुष्यातली अत्यंत महनीय भूमिका करावयाचे काम तिला दिले गेले आहे. माझा तिला नमस्कार सांग. चिमुकला वसंत कसा काय आहे? हे छोटे सरकार आम्हाला आपल्या हातचा एखादा शब्द लिहितील का? तो आता ७ वर्षांचा झाला असेल नाही? आणि त्याची आई - तिची माझी शेवटची भेट डोंगरीच्या कारागृहात झाली!

बहीण ही मनुष्याला मिळणारी अत्यंत थोर देणगी आहे. तिला माझे प्रेमाशीर्वाद दे आणि तिच्या त्या बालवीराचा - माझ्या वसंताचा - माझ्यासाठी एक मुका घे. आपल्या सर्व आप्तांना माझे नमस्कार म्हणून सांग-कोणाला न वगळता अगदी सगळ्यांना-विशेषतः तिला-जिला मी विनोदाने आपल्या संस्थेची माता म्हणत होतो, आणि जिला अत्यंत कृतज्ञतेने अंतःकरणापासून मी आता माझी आई म्हणतो, जी तुझ्या एकसारखी पाठीशी आहे आणि माझी नेहमी आठवण ठेवते तिला-तिचे आपले नाते नसले तरी, किंबहुना नाही एवढ्यासाठीच - तसेच ज्यांची नावे न उच्चारणे म्हणजे पाप करणे आहे असे वाटते आणि तरीही जिथे केवळ पायच नाहीत तर जीभही शृंखलाबद्ध असते अशा कारागृहातून त्यांच्याच साठी ज्यांच्या नावाचा उच्चार करता येत नाही त्या सर्वांना - मी प्रेमाने विचारले आहे म्हणून सांग. तसेच त्यांना-तुला ते सगळे माहिती आहेत, माझे जिवलग मित्र म्हणून माझ्या हृदयाच्या अत्यंत जवळ कोण होते त्यांची नावे मी तुला सांगितली आहेत- त्यांना माझे प्रेम, अगदी नवीन टवटवीत प्रेम-अर्पण कर. त्यांच्यातून कोणी आपण होऊन पत्रात स्वतःचा उल्लेख करावयाला तुला सांगितला तर मग मी माझे हृदय उघडे करीन आणि त्यांचा नामोच्चार करीन. मला आता कोणती पुस्तके पाठवावयाची त्यांची नामावली पुढे देतो आहे. वेळ संपली. तेव्हा आता माझ्या लाडक्या बाळा, अत्यंत अनिच्छेने तुझ्यापासून दूर व्हावे लागते आहे.

तुझा भाऊ

तात्या.

पत्र तिसरे

।।ॐ।।

।।श्रीराम।।

एकलकोंडी, पोर्ट ब्लेअर

दिनांक ९-३-१९१५

प्रियतम बाळ-

पुनः एकदा कुंभकर्णाची निद्रा संपवून माझी लेखणी जागी झाली आहे. आणि ७/८ महिन्यांपूर्वी तू पाठविलेले पत्र मिळाले हे कळवण्याकरिता ती धाव घेते आहे! तुझे पत्र येणे म्हणजे तुझी भेट होणे आहे. कारण एक तर तुझी पत्रे चलत्चित्रपटातल्या प्रमाणे देखाव्यांनी भरलेली असतात. आणि दुसरे कारागृहातील एकांतवास माणसाच्या श्रवणेंद्रियाला अशी अद्भुत शक्ती देतो की तिच्या योगाने जन्मान्धा प्रमाणे ऐकलेल्या गोष्टी मनश्चक्षूंसमोर उभ्या राहतात! तुझे पत्र आले की प्रत्यक्ष तू आणि तुझ्या भोवती आपल्या कलनिनादिनी गोदावरी तीरावरील चिमुकल्या सुखकर आवासातील प्रेमाची दृष्ये आणि आवडीची मुखकमले मला मूर्तिमंत नेत्रांपुढे उभी करता येतात. मला आणि ती.बाबांना तुझे चांगले चालले आहे हे ऐकून आनंद वाटला आणि जोपर्यंत तू आपल्या प्रकृतीची काळजी घेत आहेस आणि उदात्त स्वास्थ्याचे आणि आरोग्यपूर्ण असे आयुष्य घालविण्याचा शक्य तितका प्रयत्न करतो आहेस तोपर्यंत आमच्या प्रकृतीची, मानसिक आणि शारीरिक दोन्हीही, तुला काळजी करावयाचे काही कारण नाही. मागच्या वर्षाची तू पाठविलेली पुस्तके १६ होती आणि या वर्षी १३ होती (४ इंग्रजी, इतर संस्कृत आणि मराठी) हे बरोबर आहे का ते उत्तरात लिही. पुढच्या खेपेला तू पुस्तके पाठवशील त्या वेळी तुझ्या हातची नामावली समवेत पाठवावयाला विसरू नकोस म्हणजे आम्हाला ताडून पाहावयाला बरे पडेल. 'समाज रहस्य' वाचून आनंद झाला. त्याच्या दोन प्रती कशाला पाठविल्यास? फार चांगली कादंबरी आहे. एक सूचना कराविशी वाटते. आपल्या सामाजिक चालीरीतींत ही जातिभेदाची पद्धती म्हणजे हिंदुस्थानला मिळालेला महाशाप आहे. तिच्यामुळे हिंदू-जीवनाचा प्रबळ प्रवाह वाळवंटात आणि डबक्यात मुरू पाहतो आहे. ''पहिल्याने आम्ही त्यांच्या चार जाती बनवू'' इत्यादी उद्गारात काही अर्थ नाही. तसे व्हावयाचे नाही आणि होऊही नये. शेंड्या-बुडख्यासकट त्यांचे उच्चाटन केले पाहिजे. हे साधावयाचा उत्तम मार्ग म्हणजे सर्व प्रकारच्या वाङ्मयातून - आणि मुख्यतः नाटक व कादंबऱ्या यांच्यातून - त्यांच्यावर शस्त्र धरावयाचे. प्रत्येक खऱ्या देशभक्ताने दुटप्पी वागणे सोडून देऊन

आपल्याला या प्रश्नावर वाटते ते स्पष्ट बोलून दाखवावे आणि त्याप्रमाणे आचरण करावे. यात मात्र एक काळजी घेतली पाहिजे. आपला इतर राष्ट्रांशी आलेला संबंध हा आजचा मुख्य प्रश्न आहे. तो योग्य प्रकाराने वाटेला लागल्यावाचून कोणतेही आतले प्रश्न समाधानकारक किंवा खरोखर उपयोग होईल अतपत सोडवणे शक्य नाही. तेव्हा ते करीत असताना मुख्य प्रश्नाकडे दुर्लक्ष होईल किंवा तो सोडविण्यात अडथळे किंवा अडचणी येतील अशा रीतीने अंतर्गत प्रश्नात गढून जाता कामा नये किंवा या आपसातल्या संबंधाच्या उपप्रश्नांचे स्तोम माजविता कामा नये. तेव्हा समाजरहस्यासारख्या या अन्याय्य आणि दुर्बल करणाऱ्या सामाजिक दोषांवर मारा चढवणाऱ्या सुंदर कादंबऱ्या जितक्या अधिक लिहिल्या जातील तितक्या मला पाहिजे आहेत. जातिभेदाने भूतकाळात पुष्कळ कार्य केले असेल पण आता त्यात चैतन्य राहिलेले नाही. तेव्हा त्याला आता आपण मूठमाती देणे- पाहिजे असेल तर वर अश्रूंचे उदक सोडून- हेच योग्य आहे! आमच्या भेटीची तुला या वर्षी अनुमती मिळणार आहे हे वाचून मला फार आनंद वाटला. त्याविषयी आभार मानणे योग्य आहे. पण ती. वहिनींनी या वेळी तरी या प्रवासाचा त्रास घेऊ नये असे माझे निश्चित मत आहे. तू एकटाच ये आणि मार्गातल्या सर्व सोयी किंवा अडचणी तू प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर आणि त्यांना आणावयाचा सर्वांत चांगला मार्ग कोणता हे समजल्यावर पुढच्या खेपेला तू आम्हाला भेटावयाला येशील तेव्हा वहिनींना आणि माईला घेऊन ये. त्यांच्याच सोयीसाठी या वर्षी त्या माझ्या आवडत्या माणसांच्या भेटीचे निरुपम सुख सोडावयाला सिद्ध होणे हे मला माझे कर्तव्य वाटते. तेव्हा या वर्षी एकटाच ये.

जगातील सर्वश्रेष्ठ सैनिक सत्तेशी युद्ध करण्यासाठी हजारो हिंदी सैनिकांना युरोपच्या रणभूमीवर जावयाची संधी मिळाली; तेथे त्यांनी आपली कामे उत्कृष्ट बजाविली आणि लढवय्ये म्हणून कीर्ती गाजविली, हे ऐकून मला आनंदाचे भरते आले. देवाची कृपा! हिंदुस्थानातून एकंदरीत अद्यापि पौरुष मृतप्राय झाले नाही तर! किती सुंदर झाले! आपल्या लोकांना परदेशात प्रवास करावयाला प्रोत्साहन द्यावे लागे आणि एखाद्या वर्षी १२ माणसे परदेशात पाठवावयाला मिळाली तर स्वतःचे अभिनंदन करावयाची पाळी येई! आणि आता आपल्याला जे करता येत नव्हते ते दैवाने घडवून आणले! शेकडो हिंदू-रजपूत आणि गुरख्यांप्रमाणे पुराणमताभिमानी किंवा शीखांप्रमाणे सुधारलेल्या पंथाचे हजारो हिंदू - समुद्रपर्यटणाला गेले आणि तेही सरकारी पुरस्काराखाली. आता आपल्या पंडितांना हिंदूंना समुद्रपर्यटण निषिद्ध आहे किंवा नाही याच्या शास्त्रार्थाची अंडी उबवीत सुखेनैव बसू द्या. संमत किंवा निषिद्ध कसेही असले तरी हिंदू आता समुद्र ओलांडून गेले आणि समुद्रासमवेतच त्यांनी पुराण युगही ओलांडले आहे. आशियातील वरच्या प्रतीच्या संस्कृतीशी संबंध आणून युरोपच्या संबंधात ख्रिस्त्यांच्या धर्मयुद्धांनी जे कार्य केले तेच कार्य हिंदी सैनिकांनी युरोपियनांशी केलेल्या झगड्यांनी हिंदुस्थानच्या आणि आशियाच्या संबंधात साधणार आहे.

राजकीय बंद्यांच्या मुक्ततेसाठी पंजाबातून जो अर्ज झाला आहे त्याविषयी लिहावयाचे म्हणजे त्यांच्या या उदार कृत्यासाठी आम्ही त्यांचे कितीही आभार मानले तरी ते अपुरेच पडणार. आमच्यापैकी काही जणांनी रणभूमीवर स्वयंसेवक म्हणून जाण्याची आपली सिद्धता कळवली आहे हे तुला कळलेच असेल. त्याचे अद्यापि काही उत्तर आले नाही, पण सरकारने या गोष्टीची विशेष नोंद केल्याचे समजते.

पार्लमेंटातील कोणी सभासदाने माझ्याविषयी किंवा आपल्यापैकी काही जणांविषयी युद्धाला प्रारंभ होण्यापूर्वी पार्लमेंटमध्ये काही प्रश्न विचारले अशी वार्ता ऐकली होती, ती खरी आहे काय? खरी असेल तर त्याविषयी सविस्तर वृत्तान्त कळव. श्रीगुरुगोविंदजी आणि रवींद्रनाथ यांच्यावरच्या कविता तुला मिळाल्या का?

नामदार गोखल्यांना मृत्यूने गाठले हे वाचून फार वाईट वाटले. एकंदरीत ते फार मोठे देशभक्त होते यात शंका नाही. प्रसंगी भांबावल्यामुळे कधी कधी त्यांच्या तोंडातून असे उद्‌गार निघून जात आणि हातून अशा गोष्टी होऊन जात की, काही महिन्यांनंतर त्यांविषयी त्यांची त्यांनाच लाज वाटे. पण त्याच वेळी त्यांचे सर्व जीवन मातृभूमीच्या सेवेला समर्पिलेले होते आणि स्वार्थमूलक किंवा व्यक्तिविषयक असे त्यांच्या वागण्यात फार थोडे असे हे आपण विसरता कामा नये. त्यांच्या कल्पनेप्रमाणे त्यांनी मातृभूमीच्या सेवेत आणि तिचे कल्याण करण्यात आयुष्य व्यतीत केले. मृत्यूने आमची नित्याची ताटातूट करण्यापूर्वी त्यांच्याशी भेट व्हावी आणि लंडनमध्ये पूर्वी त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे आम्ही एकमेकांचे अनुभव ताडून पहावे अशी माझी फार इच्छा होती! काही गोष्टींत आमचे एकमत होईना तेव्हा ते म्हणाले, ''बरे सावरकर, आपण पुन्हा सहा वर्षांनी भेटू आणि एकमेकांचे अनुभव ताडून पाहू!'' महाराष्ट्राने त्यांच्या जागी त्यांच्याहूनही अधिक योग्यतेच्या व्यक्तीला विधिमंडळात पाठविले पाहिजे. त्यांनी जितके केले तितके जरी प्रत्येक हिंदुपुत्राला करता आले तर किती कार्य होईल!

पुढच्या पाळीला तू जेव्हा पुस्तके पाठवशील तेव्हा भारतगौरव-ग्रंथमालेची 'जन्मभूमी' आणि 'गौतम' ही पुस्तके अवश्य पाठव. ती. बाबांना ती वाचावयाची फार इच्छा आहे. फ्रान्सवरच्या जर्मनीच्या स्वारीमुळे मॅडम कामांकडची काहीही वार्ता कळणे अशक्य झाले असेल अशी मला भीती वाटत होती. मी येथे आल्यापासून त्या तुला दुसऱ्या आईच्या जागी झाल्या आहेत. आणि आयुष्यातला अत्यंत कष्टमय प्रसंगी त्यांनी नितांत मोठेपणाने आणि संबंधांना स्मरून आपल्याला साह्य केले! या जगद्‌व्यापी गोंधळातसुद्धा त्यांना तुझे स्मरण होते आणि त्या नियमितपणे तुला पत्र पाठवितात हे वाचून मला फार आनंद झाला. असल्या एका निष्ठावंत, उदारचरित, निर्भर आणि प्रेमळ हाताच्या स्पर्शाबरोबर प्रियतमांच्या औदासीन्याने, विश्वासस्थानांच्या विश्वासघाताने आणि आप्तांच्या अदर्शनाने उन्मळून टाकलेला मनुष्याच्या

अंतःकरणातील मनुष्यजातीविषयीचा विश्वास पुनः सुस्थिर होतो! त्या प्रेमाच्या जिवाला मला पत्र पाठवता येत नाही आणि त्यांच्या उदात्त चारित्र्याविषयी नि दीन आणि आर्त यांच्यासंबंधीच्या आस्थेविषयी मला किती आदर वाटतो आणि पुन्हा एकदा त्यांचे दर्शन व्हावे म्हणून मी किती उत्कंठित झालो आहे हे त्यांना सांगता येत नाही याचा मला खेद होतो! पण त्याला निरुपाय आहे. तेव्हा तूच आपल्या कोणाही आप्तांच्या आधी त्यांना माझे सादर प्रणाम पोचते कर. कारण आप्त आपल्याविषयी काही तरी करतात यात विशेष काय? त्या किती करतात आणि कसे करतात याचे आश्चर्य आहे!

तू पाठविलेली पुस्तके वाचीत असताना दिसून आले की, सर्व देशभर प्रकट होण्यासाठी धडपड करणाऱ्या नवचैतन्याच्या झोतामध्ये तेलगू प्रांतातील आपले देशबांधवही पूर्ण सापडले आहेत. आंध्रसभेची चळवळ प्रचंड आणि महत्त्वाची आहे. पण तो प्रांत तमिळांच्यापासून अलग करण्याची कल्पना कोती आहे. त्यातल्या त्यात ''आंध्रमाता की जय'' या घोषाने राष्ट्रीय जयजयकार करण्यात आला ही गोष्ट वाचून मला फार खेद झाला! क्षुद्र प्रांताभिमानाच्या वृत्तीचा तो स्वाभाविक परिपाक आहे! या गवताच्या काडीवरून, येणाऱ्या अशुभ वादळाच्या दिशेची कल्पना होते. स्वदेशीच्या भव्य चळवळीची ही एक रोगट प्रतिक्रिया आहे आणि वेळेवर त्यात सुधारणा झाली पाहिजे. बंगालमधल्या फाळणीच्या लहान प्रश्नाभोवती चिकटलेल्या स्वदेशी चळवळीने ही प्रतिक्रिया उत्पन्न केली आहे! प्रत्येक प्रांताला आपण स्वतंत्र व्हावे असे वाटते आणि आपल्यापुरत्याच जयघोषाच्या व चिरायुत्वाच्या गर्जना तो करीत सुटतो! पण राष्ट्रदेह जगल्याशिवाय हे प्रांतांचे अवयव कसे जगणार! महाराष्ट्र, मद्रास, बंगाल हे सारे मोठे आहेत आणि चिरंजीवही होतील पण ते तिच्या संपूर्ण भारतमातेच्या द्वाराने. तेव्हा आपण 'आंध्रमाता की जय' असा जयघोष न करता 'भारतमाता की जय' असा केला पाहिजे आणि 'बंग आमार' असे राष्ट्रगीत न गाता 'हिंद आमार' असे राष्ट्रगीत गाइले पाहिजे! सर्व प्रांतांनी आणि तेथल्या लहान लहान भाषांनी भिन्न भिन्न होण्याची खटपट करण्यापेक्षा एकत्रित झाले पाहिजे आणि अद्याप असलेले प्रतिबंध व भाषाभिन्नत्वाचा गोंधळ यांना चिकटून न राहता ते नाहीसे किंवा दूर केले पाहिजेत! चिमुकली राष्ट्रे! बेल्जमचे उदाहरण सावध व्हावयाला अद्यापि पुरेसे नाही का झाले? इंग्रजांच्या राज्यामुळे त्यांच्या मनात नसतानाही जर एखादी कल्याणाची गोष्ट केली असेल तर ती ही आहे की, त्याने मातृभूमीतील अलग करणारे पंथ-भेद मुशीत वितळवून त्यांना एकरूप केले आणि घणाचे घाव घालून भिन्न प्रांतीयांचे एक जानपद घडविले! आता या महत्कार्याच्या सिद्धीच्या आड येणारी प्रत्येक गोष्ट दूर सारावयाचे सोडून आपण एका हाताने हे अभीष्ट साधण्यासाठी द्यावे लागलेले मूल्य म्हणून अडकवून घेतलेल्या शृंखला घट्ट धरून ठेवतो आहो आणि दुसऱ्या हाताने त्या अभीष्टाचे अनिष्टात रूपांतर करण्याची खटपट करतो आहो.

तुझ्या पत्रासंबंधी नि तू पाठविलेल्या पुस्तकांसंबंधी मला जे काही वाटत होते ते सर्व आता लिहून झाले असे मला वाटते. पुढच्या वेळी पत्रात साठविलेल्या तालिकेप्रमाणे पुस्तके पाठवावीत. सप्टेंबर पहिलीच्या आधी तुझे येणे होणार असेल तर बंगी न पाठविता तूच पुस्तके घेऊन ये. तोपर्यंत येणे होत नसेल तर बंगी पाठव. आपल्या अष्टमित्रांना इकडचा निरोप कळवावयाचा आणि परत पाठविण्यासाठी त्यांचा काही निरोप असला तर मागवावयाचा एवढ्यासाठी अवश्य तो पत्रव्यवहार आटोपताच या पत्राचे उत्तर पाठव. तू पत्रात लिहिलेल्या गृहस्थाच्या आणि तुझ्या भेटीचा योग आला हे मला ठाऊक होते. कारण ''हंसी हंस बकी बक मिसले, जन ओढतो स्वजातिकडे''. त्याला माझे अत्यंत प्रेमाचे वंदेमातरम सांग. मला त्याची वारंवार आठवण होते. आपल्या प्रिय प्राध्यापक महाराजांचे कसे काय चालले आहे? आता आणखी एक पाखरू जेथे तान्हेलेल्या हृदयाला तृषा शमवावयाला एक जलबिंदूही मिळत नाही आणि आशेच्या खुरटलेल्या पुष्पाला उमलविणारी दवकणिकाही आढळत नाही अशा जळत्या वाळवंटाच्या भयाण अरण्यातले उड्डाण पार पाडून त्या लहानग्या प्रिय घरट्यात पुनः परत आले असेल या कल्पनेने माझे हृदय आनंदाने उचंबळते आहे! त्याच्या सुटकेत आणि इतर मंडळींच्या सुटकेत माझीच अंशतः सुटका झाली आहे असे मला वाटते! बिचारा प्रिय सखाराम आज तेथे परत आला असता तर!- आपल्या कार्यासाठी देह अर्पून ज्याने स्वर्ग गाठला त्याने जगावयाला पाहिजे होते असे म्हणणे हे मूर्खपणाचे किंबहुना अपमानाचे आहे- तरी मन राहत नाही!

आता आमच्यासंबंधी. आमच्याविषयी तू मुळीसुद्धा काळजी करू नकोस हेच मला पुनः तुला सांगावयाचे आहे. आमच्या वेळच्या सर्व नियत वर्षांच्या बंद्यांना परत हिंदुस्थानात पाठविण्यात आले आहे; येथे केवळ आम्ही जन्मठेपवाले राहिलो आहो. युद्ध चालू असेपर्यंत काही म्हणावयाचे नाही आणि येथल्या अधिकारीवर्गाला अडचणीत पाडावयाचे नाही असे तत्त्व मी मनाशी ठरविले आहे. सध्या आमची दोघांचीही प्रकृती चांगली आहे. आणि सध्या कॅप्टन मेजर मरे हे कारागृहाची व्यवस्था पाहतात. ते येथे आहेत तोपर्यंत मनाला बोचेल असे काही केले जाणार नाही किंवा ऐकावे लागणार नाही हे निश्चित. सरळ नियमांचे परिपालन होईल, आतून त्रास द्यावयाचे क्षुद्र प्रयत्न होणार नाहीत. तू पाठविलेले प्रत्येक पत्र आणि पुस्तक आम्हाला व्यवस्थित मिळेल. आमच्या दिनक्रमासंबंधाने सांगावयाचे म्हणजे तो मागच्या वर्षाप्रमाणेच त्याच ठराविक मार्गाने चालला आहे. कारागृहात पहिल्या दिवशी जे घडते तेच नित्य- त्याच्यापेक्षा वाईट घडले नाही तर- घडत असते. सर्व नावीन्य, सर्व फेरपालट नाहीसे करावयाचे हेच येथल्या नियमनांचे वास्तविक सार असावे असे दिसते! पदार्थसंग्रहालयातील निरनिराळ्या प्रकारच्या आणि चमत्काराच्या वस्तूंप्रमाणे आमच्यातील प्रत्येकजण त्याच जागी आणि त्याच स्थितीत कप्प्यात ठेवलेला आणि वरती अंकाची पत्रिका लावलेला, फार तर थोड्याफार धुळीने माखलेला असा, आढळावयाचा. तेव्हा गेल्या वर्षाच्या पत्रात जे मी दिनचर्यापत्रक दिले होते तेच तुला मी येथे

असेपर्यंत आमच्या जीवनक्रमाची दिनचर्या म्हणून उपयोगी पडेल! आम्ही लवकर उठतो, उरफोड काम करतो- नियमित जेवतो - अगदी त्याच वेळी, त्याच स्थळी आणि त्याच कारागृही कौशल्याने नि आरोग्यविषयक काळजीने तयार केलेले, तितकेच आणि तसलेच अन्न जेवतो. काम आटोपून मिळालेल्या मोकळ्या वेळी मी बरेच वाचन करतो आणि कधी कधी संध्याकाळी विविध पुष्पांना- आता त्यांची केवळ नावांनीच आठवण करावी लागते- आणि पुष्पसदृश प्रसंगांना निर्यमक कवितेत गुंफून मग निजतो. येथे एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. आपल्याला पाहिजे ते प्रत्यक्ष बोलण्याला किंवा करण्याला बंदीवानांना कडक निषेध असला तरी कारागृहातल्या अधिकाऱ्यांच्या वतीने हे मान्य करणे प्राप्त आहे की प्रत्येक बंद्याला मन मानेल त्याप्रमाणे स्वप्नात रमण्याची मनसोक्त अनुमती आहे! आणि या अनुमतीचा मी शक्य तितका लाभ घेतो हे तुला सांगावयाला नकोच! बहुधा प्रत्येक रात्री मी कारागृहाची बंधने तोडतो आणि दऱ्यांतून व खोऱ्यांतून तसेच नगरांवरून व शिखरांवरून तुमच्यातील कोणी तरी- जो केव्हा तरी आणि कोठेतरी माझ्या हृदयाशी निगडित झाला आहे असा कोणी तरी- भेटेपर्यंत भ्रमण करीत असतो! मी प्रतिरात्री हे करतो पण माझे बंदीगृहातील कनवाळू अधिकारी तिकडे दुर्लक्ष करतात! तुम्ही जागे मात्र बंदीशाळेच्या भिंतीच्या आत झाले पाहिजे एवढेच त्यांचे म्हणणे!

युद्ध संपताच आमच्या मुक्ततेसाठी एक सार्वजनिक अर्ज पाठविण्याची व्यवस्था व्हावी. त्याचे कारण असे आहे. हिंदुस्थानातच काय पण दुसऱ्या कोणत्याही स्वयंशासित आणि स्वतंत्र देशातसुद्धा जनतेची तशी इच्छा पाठीशी प्रेरणा करावयास असल्यावाचून कोणत्याही सरकारला राजकीय बंदींची मुक्तता करता येत नाही! लोकांना आपल्या शिक्षा भोगीत असलेल्या बंद्यांनी परत आपल्यात यावे अशी इच्छा असल्यावाचून राजाला किंवा अध्यक्षाला आपला क्षमेचा अधिकार उपयोगात आणता येत नाही! जर हिंदी बांधवांची तशी इच्छा असेल आणि युद्धाच्या शेवटी त्याप्रमाणे अर्ज जाईल तर आमची मुक्तता होईलही आणि जर हिंदी बांधवांना आम्ही परत यावयाला नको असेल तर सरकारलाही आम्हाला सोडता येणार नाही आणि त्या सुटण्यात अर्थही नाही. पोर्टब्लेअर आम्हाला ठेवावयाला सिद्ध आहे आमि मी येथे आहेही! आम्ही ज्यांना नको आहो अशा लोकांकडे आगंतुकी करावयाची आमची मुळीच इच्छा नाही. तसे असेल तर आम्हाला इतर बंद्यांप्रमाणे कारागृहाच्या बाहेर राहू देण्याविषयी विचारणा कर म्हणजे झाले! येथे आल्यावर ज्यांना नवीन अपराधाकरिता पुनः शिक्षा झाली आहे अशांनाही कारागृहाच्या बाहेर बेटात वस्ती करून राहण्याची आणि आपली माणसे आणण्याची मोकळीक आहे. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे, येथे लागू असलेल्या नियमाप्रमाणे बंद्यास मिळाल्या पाहिजेत तेवढ्या सर्व मागण्या मागावयाच्या; आपण दयेची याचना करीत नाही. आणि तू तेथून आणि आम्ही येथून नेहमी टोचणी करीत राहिले तर एवढे होण्याचा संभव आहे.

गेल्या वर्षाच्या ती. प्रियतम वहिनींच्या पत्रात त्यांनी त्यांच्या लहानग्या धोंडीबद्दल काही लिहिले नाही. तिचे लग्न झाले ना?- प्रियतम यमुनेला माझे उत्कट प्रेम पोचव- तिची प्रकृती कशी काय आहे? तिचे वाचन चालले आहे ना? प्रिय बळवंतराव कोणत्या विद्यालयात आणि कोणत्या वर्गात आहेत; तसेच दुसऱ्या मुलांची काय वार्ता आहे? माझ्या परम प्रिय व पूज्य वडील भावजयीच्या चरणी माझे पवित्र प्रेम आणि भक्ती अर्पण कर. तिचे चरित्र म्हणजे आत्यंतिक स्वार्थत्याग, उदात्त सहनशक्ती आणि स्वतःच्या अपराधाकरिता नव्हे तर दुसऱ्यांच्या कल्याणाकरिता शांततेने नि उच्चार न करता दुःख भोगण्याची सिद्धता, यांची अंतिम सीमा आहे! आणि धाकट्या वहिनींनाही माझे आशीर्वाद सांग; मागच्या वर्षी माईच्या पत्रात त्यांनी प्रेमाने काढलेली माझी आठवण मला पोचली. त्यांची आणि इतर सर्व प्रेमळ स्नेह्यांची मला नित्य आठवण येते. माझे मन आपल्या निर्हेतुक भ्रमंतीवर निघाल्यानंतर प्रत्येक वळणावर त्यांच्या प्रेमळ मूर्तीचे दर्शन घडतेच; आणि मग माझे मन लागलीच थांबते आमि ज्यांच्या योगाने माझे जीवन असे फुलले त्यांच्यासाठीच आर्त अश्रुबिंदूचे नूतन आणि मनोहर मंदिर उभारते, त्यांची त्यात काही वेळ प्रस्थापना करते, त्यांची पूजा रचते आणि त्यांनी मला विसरू नये म्हणून त्यांची प्रार्थना करते! एक क्षणभर का होईना ज्यांनी माझ्यावर प्रेम केले आणि मला प्रेम करण्याचा अधिकार दिला त्यांचे माझ्या जिवाच्या जिवलगांचे, हृदयाच्यां सुहृदांचे, साहसातील सहकाऱ्यांचे आणि खेळगड्यांचे- त्याच मंदिरात आणि त्याच प्रभावळीत मी पूजन करतो!!

माझ्या लाडक्या बाळा, तुझा वैद्यकशास्त्राचा अभ्यास लवकरच फलद्रूप होणार याविषयी मला आनंद वाटतो. अभ्यासाकरता प्रकृती बिघडवून घेऊ नकोस. तुझे वजन मला कळवीत जा. आता माझ्या लाडक्या बाळा, तुला, आपल्या माईला आणि चिरंजीव वसंताला माझे प्रेम आणि उत्तमोत्तम आशीर्वाद दिल्यानंतर या मनोमय मिठीतून मला सोडवून तुझा निरोप घेऊ देशील का?

तुझाच भाऊ

तात्या.

पत्र चौथे

ॐ ।।

श्री राम ।।

पोर्टब्लेअर, एकलकोंडी

दिनांक ६-७-१९१६

प्रिय बाळ आणि गोड शांते-

आयुष्याच्या दुसऱ्या अवस्थेत- वैवाहिक प्रेमाच्या जीवनात- तुम्ही केलेल्या पदार्पणाप्रीत्यर्थ मी आणि ती. बाबा-आम्ही-तुमचे अत्यंत मनापासून अभिनंदन करतो. बाळ, आयुष्यातील पहिली अवस्था - ज्ञानार्जनाचा आणि शीलसंपादनाचा तो स्वार्थरहित काळ - तू योग्य रीतीने पार पाडला आहेस. संस्कृत आणि इंग्रजी या भाषांशी झालेल्या परिचयामुळे आधुनिक आणि पुरातन अशा दोन्हीही ज्ञानभांडारांच्या द्वारांच्या सोनेरी किल्ल्या तुझ्या हातात आल्या आहेत. वैद्यकाची तू उत्तीर्ण केलेली अंतिम परीक्षा जगाच्या कोणत्याही भागात तू असलास तरी आणि अनुदार नि अपमार्गी विधिमंडळाने काहीही नियम केले तरी, तुला हात दिल्यावातून राहणार नाही. तुझ्या लेखणीने काव्य आणि गद्य या दोन्ही वाङ्मयक्षेत्रांत आपले सामर्थ्य महाराष्ट्राला दाखविले आहे. उलटपक्षी त्या अवस्थेतील कर्तव्य आणि भार यापेक्षा अधिक चांगल्या रीतीने पार पाडणे शक्य नव्हते. आपल्या मातृभूमीवर वादळ उठले, पण त्यातही तू आपल्या नेमलेल्या स्थली निश्चल आणि रोखून उभा राहिलास; त्याने उत्पात मांडला पण भोवतालच्या विश्वासघात्यांच्या घोळक्यात तुला एकाकी पण निष्ठावंत आणि निर्भय असेच राखून त्याला निघून जावे लागले! जो उत्साह आपल्या तरुण मंडळीत उत्पन्न करण्याकरता युरोपीय राष्ट्रांना त्यांच्या डोळ्यांसमोर आयर्न क्रॉस किंवा व्हिक्टोरिया क्रॉस यांचे आमिष धरावे लागते किंवा सन्मानपटाच्या तालिका उघडाव्या लागतात तो उत्साह आणि ती एकनिष्ठा, लोकांनी आपल्याविषयी प्रसंगोद्गार काढावे याची देखील क्षिती न बाळगता तू दाखविलीस. तेव्हा बाळ, तू आपली जीवनाची प्रथमावस्था उदात्तपणे घालवली आहेस. आणि आता तुम्ही- प्रिय बाळ आणि लाडक्या शांते - आयुष्याच्या उच्चतम आणि सुखमय द्वितीयावस्थेत - वैवाहिक प्रेमाच्या जीवनात – पदक्षेप करीत आहा. प्रिय बाळ, तुझ्या मार्गावर गुलाबांचे थर रचले जावोत आणि लाडक्या शांते, तुझ्या तारुण्याला सुवर्णाचा आणि स्वर्गसुमनांचा बहर येवो! मनुष्याच्या अधःपतनानंतर त्याच्यापाशी उरलेल्या एकमेव स्वर्गीय सौख्याची - कौटुंबिक स्वास्थ्याची -

तुमच्या गृहप्रवेशावर मंगल दृष्टी असो! मधुनक्तमुतोषसि मधुमत् पार्थिवं रजः! (प्रभात, सायंकाळ आणि धरणीमाता तुम्हाला मधुमय असोत!)

मागल्या माझ्या एका पत्रात, एखाद्या चतुर बंगाली पोरीने तुझे मन चोरून नेले आहे म्हणून माझ्या कानावर आले तर त्याचे मला आश्चर्य वाटणार नाही असे मी ध्वनित केलेले तुला कदाचित आठवत असेल. एकंदरीत माझी अटकळ बहुतेक खरी झाली! कारण,जरी प्रांताप्रांतातील हिंदू कुटुंबामध्ये झालेल्या विवाहसंबंधाने जातीची आणि पंथाची कृत्रिम आणि अपायकारक बंधने तोडली जाऊन आपल्या हिंदूंच्या जीवनाची महानदी डबक्यातून आणि वाळवंटातून बाहेर निघून नित्य नवीन आणि प्रबल अशा प्रवाहाने न अडता आणि अडवण्याला न मानता वाहू लागली आहे असा दिवस पाहण्याची मला अत्यंत उत्कंठा आहे, तरी या दिशेने पहिला आणि आवश्यक उपक्रम म्हणजे वैवाहिक संबंधावर नियंत्रण करावयाचा प्रीतीचा पूर्ण कार्यप्रांत आणि अधिकार तिचा तिच्या स्वाधीन करणे हा आहे. खरोखरच मनुष्याच्या सुप्रजा-जननापेक्षा जनावरे आणि पाखरे यांच्या उत्तम निपजीकडे आपण अधिक लक्ष पुरवितो आहो या स्थितीकडे कानाडोळा करून अतःपर चालणार नाही! देह, मन आणि आत्मा यांच्या संगोपनाला आवश्यक असलेल्या गोष्टी एकत्र आणून वाढीला लावण्याच्या प्रीतीच्या जन्मसिद्ध कार्यक्षेत्रातून तिला हाकलून देऊन शतकांची शतके घालवलेली!- तेव्हा खुरटलेली, अशक्त, सर्व वीर्य- पौरुष-निपटून निघालेली प्रजा हा त्याचा अवश्यंभावी परिणाम आहे! शेकडो कारणांमुळे ही परिस्थिती उत्पन्न झालेली आहे आणि आपल्यामध्ये प्रचलित असलेल्या लग्नाच्या चालीरीती या ती परिस्थिती उत्पन्न करणाऱ्या कारणांपैकी एक महत्त्वाचे कारण आहे. प्रेमाला पवित्र करण्यासाठी - त्याचा गळा दाबण्यासाठी नव्हे - धर्मशास्त्रांनी पुढे यावे. तेव्हा वय, शिक्षण, परस्परांची हृदये एकत्र करणारे परस्परांविषयीचे आकर्षण आणि आदर यांनी केलेले कार्य-आणि सर्वांत विशेष म्हणजे आपल्याकडे ज्यांचा ओढा आहे अशांनी त्याला दिलेली अनुमती या सर्वांमुळे आपल्या कुटुंबाने ज्या गोष्टीत पाठीमागे असता कामा नये असे मला वाटत होते ती गोष्ट तुला प्रत्यक्ष साधता आली याविषयी मला फार आनंद वाटला. किंवा थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे प्रिय भाऊने आपल्या मंगल आशीर्वादांनी ज्याला संमती दिली ते माझ्या हृदयाला आवडते असेच असणार हे सांगावयालाच नको.

तेव्हा आता डॉक्टरमहाशय तुम्ही कोठे राहावयाचे ठरवले आहे?- पहिले पत्र पोष्टात चुकीने गहाळ झाल्यामुळे कालच मला हे दुसरे पत्र लिहायला सांगितले. या चुकीमुळे तुला निष्कारण काळजी करावी लागली असली तरी त्यामुळे मला तुझे सांप्रतचे निवासस्थल कळले. त्यावरून सध्या तू मुंबईला असावास असे दिसते. त्या रोगट आणि बकाली शहरात का तू आपले रुग्णालय काढणार? त्यापेक्षा वाढते आणि स्वतंत्र बडोदे- जेथे विद्यासंपन्न सयाजीमहाराज राज्य करतात ते- अधिक सोयिस्कर नाही का होणार? पण हे सारे तुला पसंत पडेल त्याप्रमाणे ठरव; माझ्या म्हणण्यावरून नको. कारण तू प्रत्यक्ष तेथे आहेस आणि काय गोष्टी पाहावयास पाहिजेत हे तुला

समजते. मी फक्त एकाच गोष्टीचा आग्रह धरीन. काहीही असले तरी स्वतःची प्रकृती आणि स्वातंत्र्य- वैयत्तिक स्वातंत्र्य- यांना यत्किंचित झळ लागता कामा नये. इतके करणे- याविषयी तू माझ्यावर पूर्ण विश्वास ठेव- केवळ चालेल असेच नाही तर तुझ्या आणि तुझ्यासारखीच ज्यांची स्थिती आहे त्यांच्या संबंधात अवश्य आचरणीय आहे. साधरणपणे स्वतःच्या हितसंबंधाकडे अधिक लक्ष देणे हे अधःपाताला नेणारे आहे हे खरे. पण तुझ्याविषयी म्हणशील तर तू तिकडे जितके लक्ष देशील तितके अपुरे आहे. जगात तू कोठेही असलास- आफ्रिकेच्या अरण्यात असलास किंवा अमेरिकेच्या जनसंघात असलास- तरी तू मिळविलेले वैद्यकीय ज्ञान हे संचाराचे अनुज्ञापत्र आणि रक्षणाचे साधन म्हणून तुला उपयोगी पडेल. कारण जेथे मृत्यू आहे तेथे वैद्य आहे! अरे! फार रागावलेला दिसतोस! मी हे वैद्यशास्त्राच्या राजैश्वर्यापुढे पूर्ण विनीत होऊन- किंबहुना त्यात भर टाकण्यासाठी- म्हणतो आहे! तेव्हा ज्याने तुझी आणि तशीच, किंबहुना त्याहूनही विशेष, शांतीची प्रकृती बिघडेल असे काही करू नकोस. वाचन वाढविण्याविषयी तिला प्रोत्साहन दिलेच पाहिजे आणि तिची सिद्धता असेल तर लेखनाकडेही लक्ष द्यावयाला सांगितले पाहिजे. पण तरुण स्त्रीचे पहिले आणि महत्त्वाचे कर्तव्य आपले आरोग्य राखणे हे आहे. दुसऱ्याकरिता तिच्याजवळ ठेवलेली ती ठेव आहे- अद्यापि जन्माला न आलेल्या पिढ्यांचे ते तिच्यापुढे असलेले ऋण आहे! तरुणीने व्यर्थ घालवलेला आरोग्याचा प्रत्येक अणू म्हणजे अजून ज्यांना जन्म घ्यावयाचा आहे अशा आत्म्यांच्या शक्तीची तेवढी नागवणूक आहे. ‘अतीताला भविष्याशी जोडणारी तरुण स्त्री ही सुवर्णशृंखला आहे; आपल्या वंशाच्या कर्तृत्वाचे ते अभिवचन आहे. तेव्हा विवाहित स्त्रीची पहिली काळजी म्हणजे स्वतःच्या आरोग्याविषयी असली पाहिजे. ज्याच्या योगाने तिचे शरीर, मन आणि आत्मा यांचे सौंदर्य समरस होईल असे आरोग्य तिने राखले पाहिजे. तेव्हा अभ्यास किंवा विलास यांपैकी कशानेही तिच्या उत्साहशक्तीवर ताण पडता कामा नये. त्या आरोग्याला परिपूर्णता येईल, ते सौंदर्य काचेसारखे निर्मळ होईल इतकेच या दोन्ही गोष्टींकडे लक्ष पुरवले पाहिजे.

आता थोडेसे स्वतःसंबंधी लिहितो; पण ते थोडेसे काय लिहावयाचे याचे माझे मलाच कोडे पडले आहे. कारण मी पाठविलेले मागचे पत्र तू वाचलेस त्या वेळी ज्या स्थितीत मी होतो त्याच स्थितीत मी आहे. पालट या शब्दाला बद्धांच्या कोशात- विशेषतः त्याच्या पोर्टब्लेअर आवृत्तीत- स्थान नाही! ज्याने तुमचा भूगोल आमूलाग्र हालवून सोडला असे तू म्हणतोस, त्या महायुद्धाने मला आणि माझ्या पोर्टब्लेअरला अगदी स्पर्शसुद्धा केला नाही! आपल्या सिंहासनावरून केलेल्या वार्षिक भाषणात या जगद्व्यापी भूकंपाच्या हादऱ्यामध्येसुद्धा आम्ही आपले हितसंबंध अगदी तसेच्या तसे राखले आहेत असे साभिमान आणि सकारण ज्या एकाच राष्ट्राला म्हणावयाला अधिकार आहे ते राष्ट्र म्हणजे आमचे हे येथले चिमुकले राज्य आहे! आमची आयात आणि निर्गत तशीच चालू आहे! आम्ही आमचे दिवे सर्व रात्रभर उजळत ठेवतो. आणि आमचे आंतरराष्ट्रीय संबंध हे आमचे चिमुकले राज्य आपल्या महासागरी रात्रीगर्भातून वर आले त्या वेळेपासून अगदी

जसे चालले आहेत तसेच आजही शांततेने चालले आहेत! आस्क्विथ साहेबांना आमची असूया वाटावी याला कितीतरी कारणे आहेत! येथील नागरिकांना सध्या जर्मनीत आरंभ झाला आहे म्हणून सांगतात त्याप्रमाणे मांस आणि बटाटे यांच्या तोललेल्या प्रमाणावर दिवस काढावे लागत नाहीत; आणि त्याचे कारणही अगदी साधे आहे. आम्ही ते पदार्थ कधी उपयोगात आणीतच नाही! गवत किंवा तसलेच जे इतर खाद्य आम्ही खातो त्यावर आम्ही वाढतो! आणि या माझ्या कारागृहाच्या भक्कम आणि महत्त्वाकांक्षी भिंतींनी तर चीनच्या प्रसिद्ध कोटाला केवळ मातीचे ढिगार बनविले आहे! या जगप्रसिद्ध भिंतीला परकीयांना फार तर आत घुसावयाला- आणि तोही पूर्ण परिणामकारक नाही असा-प्रतिबंध करता आला! पण या भिंती ते तर करतातच-परकीयांना आत येऊ देत नाहीतच; आणि त्याच्या जोडीला आतल्याही प्रत्येकाला अगदी न चुकता बाहेर पडावयाला प्रतिबंध करू शकतात!- ते शक्य नाही! अगदी मरणाच्या शिक्षेनेही सुटका नाही! तेव्हा आम्ही, विश्वकुटुंबाच्या मनोराज्याची प्रतिमा किंवा आदर्श म्हणून निर्माण केलेले चिमुकले जगच की काय असे- मानवी जगातून युद्धाला जणू पूर्ण बहिष्कृत केले आहे अशा रीतीने- मृत्यूला सुद्धा खाली मान घालावी लागेल इतक्या शांततेने आणि स्वस्थतेने जगतो - छे चूक झाली- श्वासोच्छवास करतो आहो!

भेटीविषयी लिहावयाचे म्हणजे हे युद्ध संपेपर्यंत वाट पाहणे चांगले असे मला वाटते. सध्या भेटीची मोकळीक द्यावयाला सरकार जे मागे पुढे करते आहे याला थोडेसे कारण आहे असे म्हणता येईल आणि युद्ध संपल्यानंतर भेटीच्या संमतीसाठी तू जो पत्रव्यवहार करशील त्यातही येथील प्रत्येक बंद्याला ज्याप्रमाणे भेटीची मोकळीक मिळतेच त्याप्रमाणे पाच वर्षे झाली म्हणून मला भेटीची मोकळीक मिळाली पाहिजे एवढेच कारण लिहावयाचे! आपली हृदये भेटीसाठी उत्कंठित झाली आहेत ही गोष्ट त्यात येता कामा नये. कारण मग जरी त्यांनी संमती नाकारली तरी त्यात निदान आपण परक्या आणि हृदयहीन दृष्टीपुढे अत्यंत पवित्र आणि अत्यंत जिव्हाळ्याची अशी क्षते- विरहाची क्षते- दीनवाणी उघडी करून दाखविली नाहीत एवढे तरी आपल्याला साभिमान समाधान राहील. तसेच आमच्या येथील वागणुकीत जी काही सुधारणा होण्यासाठी तुला पत्रव्यवहार करावयाचा असेल तो परभारे दिल्लीला करीत जा. कारण माझ्या संबंधात कोणताही आणि विशेषतः चांगला- पालट करणे हे येथल्या अधिका-यांच्या हातात मुळीच नाही. त्यांना जेवढे करता येण्यासारखे आहे तेवढे ते करतातच आहेत आणि काही करीत नसतील तर ते शक्य तर करावयास मी येथे सांगेनच. या कारावासाने मला नमवणे शक्य नाही हा विश्वास असला तरी तुमच्यापैकी काही मंडळींना मला हे कष्ट भोगावे लागतात आणि कसलेही- सामाजिक, राजकीय निदान वाङ्मयिक सुद्धा कार्य करावयास मोकळीक नाही याविषयी फार वाईट वाटते हे मला ठाऊक आहे. पण बाळ, हे बघ, कष्ट सोसणे हे देखील कार्य नाही का? ख्रिस्ती धर्मासाठी अधिक कार्य कोणी केले? ज्यांनी हू न करता आणि कोणास कळू न देता कष्ट सोसले त्यांनी, का ज्यांनी

प्रचारकार्य केले त्यांनी? दोघांनीही ते केले; पण मी तरी समजतो की सत्कार्यासाठी जे बाहेर प्रयत्न करतात ते पुष्कळ कार्य करतात; पण त्यासाठी कारागृहामध्ये खितपत असतात ते त्यांच्याहूनही अधिक कार्य करतात! मुळात काय खरे असले तर तोच आत्मयज्ञ आहे आणि खरा आत्मयज्ञ म्हणजेच कार्य आहे! हुतात्म्यांनी सोसलेल्या विपत्ती हीच प्रेरकशक्ती आहे! ते जनतेला हालविते, टोचते आणि पुढे ढकलते. जनतेपैकी उत्तमोत्तम पुरुष जेव्हा क्लेश सहन करतात तेव्हाच इतरांना काम करता येते! दोघेही-क्लेश सोसणारे आणि काम करणारे-थोर आहेत, दोघेही अवश्य आहेत; आणि दोघेही जर अवश्य आहेत तर मग या जागी नेमणूक न होता आपली त्या जागी नेमणूक झाली तर त्यात खेद कसला! माझ्या वाटेला हे काम आले याविषयी मला धन्यता वाटते! तेव्हा बाळ, इतर प्रत्येकजण आपली दिवली लावून घेऊन मनुष्याच्या प्रगतीच्या मार्गावर प्रकाश पाडीत असता मी मात्र अंधेरात बसलो आहे आणि नुसती प्रतीक्षा करतो आहे याविषयी वाईट वाटून घेऊ नकोस.

तुला त्या ओळी आठवत नाहीत का? ''ती महिषीच्या वैभवाने बसली आहे- तिच्या आज्ञा पाळण्यात सहस्रावधी जन गढून गेले आहेत- जे उभे आहेत आणि प्रतीक्षा करीत आहेत तेही तिची सेवाच करीत आहेत!''

आणि जे केवळ प्रतीक्षाच करीत नाहीत तर क्लेश सोसूनही ताठ उभे आहेत त्यांचे कार्य किती मोठे आहे! मूर्तिकारांची योग्यता मोठीच आहे; कारण तो दगडावर दगड रचतो, ते कोरतो, त्यांना स्वरूप देतो. पण तो देवमंदिराला लागलेला चुना!- तो कष्ट सोशीत असतो! ज्याच्यातून रक्त वाहत असते असे आत्मबलिदान त्याचे असते!

आणि खरोखरच बाळ, क्षणाक्षणाला मला किती सौख्य वाटते याच्यावर तुझा विश्वास देखील बसावयाचा नाही! प्रसन्नतेच्या नवलाच्या वायुलहरी भोवती अतस्ततः संचार करतात आणि येथे अवश्य प्राप्त होणाऱ्या शारीरिक क्लेशांना आणि दुर्बलतेला आपल्या मृदू स्पर्शाने, समाधिस्थ आत्म्याच्या निरंतर नवीन आणि सतत फुलणाऱ्या आनंदाचा अनुभव मिळवून देतात. विद्यालयामधल्या त्या काळात वार्षिक परीक्षेच्या प्रश्नपत्रिका समाधानकारक रीतीने सोडवून अनुकूल निर्णयाच्या आनंदाच्या वार्तेची शांतपणे वाट पाहत बसण्यासाठी मी घरी येत असे त्या वेळी मी ज्या सुखात असे, अगदी त्याच सुखात, मी आताही आहे. ही सर्वांत मोठी परीक्षा, ही कसोटी,- आपल्या मातृभूमीचे दास्यविमोचन करावयाचे.- आणि त्यातही माझ्यापुरते मी इतक्या समाधानकारक रीतीने काम केलेले! तेव्हा आता मी येथे माझ्या घरी आलो आहे आणि विश्वस्ततेने त्या महद्वार्तेची वाट पाहतो आहे!- मला किती निर्धोर झोप लागते- वृत्ती कशा मधुमय होतात? कारण जेव्हा दिवस होता आणि तिच्या रणक्षेत्रावर माझी आवश्यकता होती त्या वेळेला मी इतके खपून काम केले की ही रात्र येताक्षणी निद्रा दवबिंदूप्रमाणे माझ्या पापण्यांवर हळूच उतरली! मधून मधून काही क्षण असेही येतात विकट स्वप्ने- प्रकाश पाहण्याची आणि स्वतः

चमकण्याची हौस- ही त्रासवतात! पण त्यांना कठोर तर्कधारेचा स्पर्श होताच ती स्वप्ने विरून जातात- पार उडून जातात- आणि आत्मस्वरूप प्रकट होऊन पुनः एकदा शांतीचे साम्राज्य पसरते. असल्या एखाद्या झोपेतून जेव्हा मी माझ्या कोठडीत जागा होतो आणि माझ्या अरुंद, गज लावलेल्या आणि उंचावर असलेल्या खिडकीच्या बाहेरच पुलिनावर सागरलहरी आदळताना कानावर येतात, तेव्हा मला कालिदासाच्या त्या ओळी आठवतात- ''प्रासादवातायनदृश्यवीचिः। प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम्'' आणि रघूच्याच ठिकाणी स्वतःला कल्पून मी हसतो, खेळतो, विनोद करतो- आणि हेही सारे स्वतःशीच! विश्रांतीच्या- जी कार्योत्कटतेचेच रूपांतर आहे अशा विश्रांतीच्या- जाणिवेने हे विचार उत्पन्न होतात. आणि मग ते आपल्यापरी कारागृहातील मूर्तिमंत निर्दयतेपासून मनाला दूर भुलवून नेतात आणि ती विश्रांतीची जाणीव दृढतर करतात. तेव्हा हे अगदी सत्य आहे की एकंदरीत मी आणि ती. बाबा, आम्ही, सुखात आहोत; समाहित आहोत; आणि या शिव्याशापांच्या, जळफळाटांच्या आणि निष्ठुरतेच्या, नेहमी उडणाऱ्या झकमकीच्या आणि नेहमी बांधणाऱ्या शिस्तीच्या वातावरणात- जेथे टाकावे लागणारे प्रत्येक पाऊल तू दासांच्या जातीपैकी आहेस अशी मनाला जाणीव करून देत असते त्या वातावरणात- आवश्यक आहे तोपर्यंत जगावयालाही सिद्ध आहो!

तुझ्या लग्नाचा वृत्तान्त डोळ्यांपुढे चित्र उभे करावे अशा कौशल्याने लिहिला होता. या लेखकांविषयी सांगावयाचे म्हणजे त्यांची नैसर्गिक शक्ती फार प्रचंड आहे. पण स्वतःच्या सामर्थ्यावरील अविश्वास हा त्यांच्यात मोठा दोष आहे. मला वाटते त्यांनी पहिल्याने लोकांना आवडणाऱ्या स्फुट गोष्टी किंवा लहान कादंबऱ्या लिहावयाचा प्रयत्न करावा आणि एखाद्या मासिकातून त्या प्रसिद्ध कराव्या म्हणजे मग त्यांच्यात आत्मविश्वास उत्पन्न होईल. उदाहरण म्हणून जातिभेदाचाच प्रश्न घ्या. या दोषामुळे आपले कसे नुकसान होते आहे, सर्व मनुष्यजात ज्या ध्येयाकडे चालली आहे त्या ध्येयापासून तो आपल्याला कसा दूर नेतो आहे, याचे चित्र सूचक गोष्टींनी त्यांनी रेखाटावे. मग मोठमोठाली पुस्तके लिहावयाचा प्रयत्न करावा. अशा रीतीने गेले पाहिजे. त्यांना आणि यमराजसहोदरांना आणि इतर सर्वांना मी अत्यंत प्रेमाने त्यांचे स्मरण केले आहे म्हणून सांग. माझे बालपणाचे सवंगडी, विद्यालयातले सहाध्यायी आणि कार्यक्षेत्रातले सहकारी ज्यांना मी माझे म्हटले आणि ज्यांच्याशी मी वचनबद्ध झालो- ते सर्व माझ्या स्मृतिपटावर नित्य नव्या प्रेमाने आणि आदराने रेखाटलेले आहेत. प्रिय ऋषीचे निवासस्थान समजले; वाचून आनंद झाला. तो अद्यापि राजसेवेतच आहे का? त्याच कामावर? आणि आमचा नवीन मित्र? त्याची मला किती आठवण येते! कारण या असल्या परिस्थितीत सुद्धा, आणि तो स्वतः त्याच दिव्यातून जात असता, त्याचे माझ्यावर इतके लक्ष आणि प्रेम असे! आणि तो बुद्धिमान आणि उद्योगी तरी किती आहे! तुझ्या लग्नाच्या वृत्तान्तात अध्यापकमहाराजांचे नाव कोठे आढळले नाही? त्याला माझे मंगल आशीर्वाद दे आणि महनीय कामाबाईंना माझे प्रणाम

सांग. या युद्धामुळे त्यांना फार त्रास झाला असेल! त्यांना माझे शुद्ध आणि उत्कट प्रेम अर्पण कर आणि त्यांना सांग की पॅरीसमध्ये त्यांच्याकडे असताना ज्यांची माझी भेट झाली त्या सर्वांविषयी, विशेषतः संन्यासीबुवांविषयी, माझी स्मृती अढळ आहे. तू पाठविलेल्या छायाचित्रांनी आम्हाला सतत भेटीचे सुख अनुभवायला मिळते. त्यात माझी येसूवहिनी एखाद्या देवतेप्रमाणे, अगदी शांत आणि सतत कष्ट सोशीत असलेली पण सत्त्वापासून न ढळलेली, अशी दिसते. ती जेव्हा मला मुंबईला कारागृहात भेटायला आली होती तेव्हा तेथल्या एका अधिकाऱ्याने अगदी असे तिचे वर्णन केले होते. तिला आणि माझ्या ताईला आणि शांतेला माझे गाढ प्रेम निवेदित कर. मला त्या सर्वांचा अभिमान वाटतो. पुढच्या पाळीला माझ्या प्रिय यमुनेच्या पत्राचे भाषांतर करून पाठवावयाला विसरू नकोस. थोर पोर- दीन पोर! तिची मूक पण उत्कट ध्येयनिष्ठा पाहिली म्हणजे तिची कीव येते आणि धन्यताही वाटते. तिच्या वडिलांची संमती नसेल तर तिला मुंबईला येण्याबद्दल आग्रह करू नकोस. त्यांच्याच इच्छेला आणि प्रेमाला मान दिला पाहिजे. तिचे सर्व भाऊ कसे काय आहेत? माझ्या आईला-मावशींना माझे अत्यंत नम्र प्रणाम.

पूर्ण प्रेमांकित,

तुझाच-तात्या.

पत्र पाचवे

।। ॐ ।।
।। श्री राम ।।

एकलकोंडी, पोर्टब्लेअर

दिनांक ५-८-१९१७

प्रियतम बाळ,

माझ्या गेल्या स. १९१६ च्या जुलैमध्ये पाठविलेल्या पत्राचे तुझे उत्तर वाचून अतिशय आनंद झाला. तुझे आणि आपल्या सर्व इतर मंडळीचे नीट चालले आहे, तुम्ही कुशल आणि आनंदात आहा, हे पाहून आम्हाला अत्यंत कृतज्ञता वाटली. आणखी एक आनंदांचे - आणि तेही एकनिष्ठ आणि प्रेमळ कौटुंबिक जीवनातच केवळ प्राप्त होणाऱ्या कोमल आणि शुद्ध आनंदाचे वर्ष देवाने तुला दिले ही त्याची केवढी कृपा! हे पाहा बाळ, आपल्या पिढीला अशा काळात आणि देशात जन्म घालवावयाचे दैवी आले आहे की ज्या वेळी प्रत्येक उदात्त आणि प्रामाणिक अंतःकारणाला दुःख, उसासे आणि विरह यांनी भरलेला मार्गच पत्करणे अवश्य झाले आहे! कारण तोच कर्तव्याचा मार्ग आहे. त्यामुळे दैवाचे कणखर आणि निष्ठुर तडाखे ज्याला नेहमीचे झाले आहेत आणि म्हणून जे कठोर बनले आहे अशा मनाला आपत्ती आणि निराशा म्हणजे निसर्गनियमाप्रमाणे-निदान आपल्या संबंधातील तरी निसर्गाच्या नियमाप्रमाणे - वाटतात. तेव्हा, ज्या वेळी एखादी आनंदाची गोष्ट घडते त्या वेळी मनाचे लक्ष या वेळेला दैव किती चांगले आहे हे पाहण्यापेक्षा हे सुदैव किती थोडा वेळ टिकणार आहे इकडेच जाते. माझ्या दृष्टीने आनंद म्हणजे अश्रूंचे स्वरूपांतर! असो. एकंदरीत दिवस पालटले आहेत, आणि पालटल्या भविष्यकाळामुळे मित्रही परत जमू लागले आहेत! मुंबई हायकोर्टाच्या अधियुक्तांच्या कठड्यातून जेव्हा मी तुझ्यापासून अलग झालो आणि तुझ्यावर शेवटची दृष्टी टाकली - कारण त्या वेळी आपल्याला हस्तांदोलन सुद्धा करू दिले नाही. टोपी हालविली आणि दूर झालो, त्या वेळी बाळ, त्या सर्व करुण देखाव्याची बोच, एका भावनेत होती! मी किंवा प्रिय बाबा, आम्हाला दोघांनाही आमच्या स्वाधीन केलेल्या अत्यंत जवळच्या आणि अत्यंत जिवलग अशा ठेवीच्या तुझ्या - संबंधात काही व्यवस्था करता येत नाही! वय लहान, असहायतापूर्ण मोठ्या आणि मनुष्याला सबंध आयुष्यात भोगावे लागणार नाही इतके दुःख आधीच सहन केलेले, असा तू - माझा भाऊ - तुला कोणी साहाय्य करावयाला नाही, कितीजण शत्रुत्व - उगवायला टपलेले आणि एक समर्थ सरकार संशयाच्या दृष्टीने पाहत असलेले, अशा स्थितीत भर समुद्रावर निराधार सोडला गेलास! गृहाग्नी कायमचा विझवला गेला, गृहदेवता छिन्नविच्छिन्न केल्या गेल्या असे स्पष्ट दिसू लागले! आणि या सर्व गोष्टींना जरी आपल्याला

सत्यापासून विचलित करता आले नाही किंवा असत्याचा पक्ष आपण स्वीकारला नाही तरी, ज्या वेळी मी ती.वहिनींना 'जो वंशबाग उद्ध्वस्त झाला! संततपुष्प तोचि एक!' असे लिहिले त्या वेळी, हृदयाच्या घावातून रक्त वाहत होते! आशेची सदाफुली देखील वाळून कोळपली होती! चि. वसंताची एकाकी कलिका अतीताच्या उदास स्मृतीप्रमाणे, राहिलेली दिसत होती! पण आता वसंताच्या कोठे कोठे होणाऱ्या स्नेहार्द्र स्पर्शामुळे पुनः जीवनरस वाहू लागला आहे आणि वेलींना नवीन कळ्या फुटू लागल्या आहेत. चि.वसंताच्या जोडीला आता आणखी आपल्याला रंजन मिळाला आहे आणि परमेश्वराच्या कृपेने या नवजीवनाचा आणखी एक नवा दूत आपल्याला लाधावयाचा आहे. घरात प्रीतीचा दीप सहास्य जळू लागला आहे आणि त्याच्या परावर्तित झालेल्या सुखस्पर्श आणि कोमल किरणांनी माझ्या या कोठडीतील निबिड अंधार उजळू लागला आहे. रंजनाचे नवीन नाव ऐकून सर्व कष्ट सहन केलेल्या आणि प्रेमाने ओथंबलेल्या त्या आईचे - त्याच्या आजीचे - ती. मावशीचे, स्मरण होते. तिला किती आनंद झाला असेल! त्या प्रिय बालकाला माझे प्रेम अर्पण कर. कदाचित त्याला पाहावयाचा मला कधीच योग यावयाचा नाही! त्याला माझे प्रेम अर्पण कर; आणि ते त्याला कळते का हे मला कळव. तू चि.शांताविषयी काहीच कसे लिहिले नाहीस? हे तुझे काम तू ती. वहिनींवर सोपवलेस ही अगदी हिंदू पद्धती झाली! तुझ्या पुढच्या पत्रात तुझ्या मुलीसंबंधाने आणि इतरही साऱ्या गोष्टी तू स्वतः लिही. या विनयाशितयामुळेच हिंदू बालकांना साधारणपणे आपल्या मातापितरांच्या दृष्टीचा पूर्ण प्रकाश न मिळून छायेत वाढावे लागते. तसे अगदी उपयोगी नाही. हा आपल्यापाशी ठेवलेला विशेष आणि पवित्र निधी आहे अशा दृष्टीने तू इकडे बघितले पाहिजेस. प्रिय वहिनींना प्लेग झाल्याचे ऐकून वाईट वाटले. मला वाटत होते ही साडेसाती आपल्या प्रिय देशाला आता नित्याची सोडून गेली. पण त्याचा कहर तसाच चाललेला दिसतो आहे. त्याला फार जपत जा. पूर्वीच्यापेक्षा त्याची तीव्रता काही कमी झाली आहे की अद्यापि वैद्यशास्त्रास त्याच्यावर विश्वसनीय असे काहीच औषध सापडले नाही? घरी मुंबईला प्लेग येताच तू आपले गाव सोडीत जा. त्याची विक्राळ नखे आपल्याला बोथटून टाकता येत नाहीत हे निश्चित असले तर त्याच्या मारातून सुटण्याकरता कितीही व्यय पडला तरी तो अधिक नाही! मला मागील पुस्तकांची बंगी १९१६ च्या जानेवारीत मिळाली व ती.बाबांना ती १९१६ च्या मार्चमध्ये मिळाली; त्यानंतर या गेल्या १८ महिन्यांत आम्हांला आणखी दोन बंग्या मिळावयाला पाहिजे होत्या; पण एकसुद्धा मिळाली नाही. तेव्हा आम्हांला तुझ्या सुरक्षिततेविषयी अत्यंत काळजी वाटू लागली. मला तुला तार करण्याची पर्यवेक्षकांची अनुज्ञा मागावी लागली आणि मोठ्या कृपेने त्यांनी ती दिलीही. पण तसा प्रसंगच येऊ न देण्याची आपण अत्यंत काळजी बाळगली पाहिजे असे मला वाटते. अगदी मित्या ठरविता नाही आल्या तरी नियमित महिन्यात न चुकता बंग्या व पत्रे पाठविणे हा उत्तम मार्ग!

हे झाले आपल्या संबंधाचे. पण या गोष्टीला सरकार किंवा डाकघर हा दुसरा पक्ष आहे. आणि त्यांच्या लहरीप्रमाणे होऊ देण्यावाचून आपल्याला गत्यंतर नाही. तुझ्या मागच्या पत्रात

एक बंगी पोष्टात गहाळ झाल्याचे तू लिहिले होतेस आणि गेल्या वर्षी माझे पत्रही असेच गडप झाले! याचा अर्थ काय! हजारो बंग्या आणि पत्रे येथे नित्य सुरक्षित येऊन पोहोचतात. केवळ आपल्याच बंग्या आणि पत्रे अशा चमत्कारिक रीतीने अदृश्य होतात! हे काय डाक विभागाचे काम आहे! तसे असेल तर त्यांच्या मागे लागून बंगी कशी गहाळ झाली याचे त्यांच्याकडून स्पष्ट उत्तर मिळेपर्यंत अगदी स्वस्थ बसू नकोस. तू ती नोंदली असशीलच. असे झाले म्हणजे माझ्या बंग्यांचा आणि पत्रांचा हा जो घोटाळा होतो आहे याच्या मुळाशी काही द्वेषबुद्धी किंवा दुर्लक्ष आहे काय आणि असल्यास ते कोणाचे आहे याचे स्पष्टीकरण होईल. हे झाले डाकविभागासंबंधी- पण त्याच्याशी डाकविभागाचा संबंध नसला तर मग सरकारचा असला पाहिजे. तसे असले तर मग आळी मिळी - मूग गिळून गप्प गसणे - एवढेच काम. ज्यांच्या योगाने जीवित वांछनीय होते अशा कितीतरी गोष्टींवाचून दिवस काढावयाला मी शिकलो आहे. तेव्हा या वार्षिक बंग्यांवाचून मला राहता येईल आणि मी तसा राहीनही. पण मुद्रणालयापासून विक्रीच्या दुकानात पोचेपर्यंत पंचवीस निरीक्षकांच्या दृष्टीखालून ज्यांना जावे लागते आणि अत्यंत समर्थ अशा सूक्ष्मदर्शक यंत्रातून ज्यांच्या पानांच्या सांगाड्याचे शरीरसुध्दा अगदी शोधून झाले आहे ती निर्जीव पुस्तके जी अगदी निरुपद्रवी ठरली आहेत अशी पुस्तके - तरी, ज्याची त्याला परत करणे न्याय्य आहे असे कोणाच्याही मनात आल्यावाचून राहत नाही!

नाशिकची प्रांतिक परिषद खरोखरच यशस्वी रीतीने पार पडली. परित्यक्त आणि विस्मृत अशा आम्हाला सुद्धा राजकीय बंद्यांच्या मुक्ततेचा ठराव वाचून आनंद झाला. जे अद्यापि आमची स्मृती राखावयाचे धैर्य दाखवितात त्यांचे आम्ही कृतज्ञतापूर्वक आभारी आहोत. आता पुनः एकी झाल्यानंतरही राष्ट्रीय सभेला असे काही करावयाची लाज वाटावी याचे आश्चर्य वाटते. त्या महासभेचे पुढारी फार मोठे! आपल्या भाराखालीच चूर होऊन गेले असावेत! किंवा कदाचित त्यांना आपण फार सोवळे आहोत - बोअरांच्या बंडातील लहानमोठ्या सर्व पुढाऱ्यांना सरसकट मुक्त करणाऱ्या सेनाध्यक्ष बोथांच्या प्रधानमंडळापेक्षा किंवा यशस्वी होईपर्यंत ऐरिश राजकीय बंद्यांच्या मुक्ततेची चळवळ ज्यांनी क्षणभर थांबू दिली नाही त्या रेडमंड साहेबांच्या राष्ट्रीय पक्षापेक्षा आपण अधिक शिष्ट, राजकारणपटू आणि देशभक्त आहोत असे त्यांना वाटत असावे! मि. बोनरल लॉ यांनी मल्लीनाथी केल्याप्रमाणे उभारलेल्या बंडात सामुदायिक भाग घेण्याचे ते उदाहरण आहे असे कारण सांगून तिकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. कारण एक तर हिंदी राजकीय बंद्यांमध्येसुद्धा प्रचंड बहुसंख्या सामुदायिक भाग घेण्यासाठी शिक्षा झालेल्यांची आहे. आणि दुसरे मि. आस्क्विथसाहेबांनी स्त्रियांच्या मतदानाच्या अधिकाराची चळवळ करणाऱ्या बायांना प्रत्येक प्रकरणात व्यक्तिशः अपराधासाठी शिक्षा झाल्याचे स्पष्ट असतानाही याच्या पुष्कळ पूर्वीच मुक्त करून सोडून दिले आहे. पण राष्ट्रीय सभा काहीही करो. युद्ध थांबताच राजकीय बंदीवानांच्या मुक्ततेसाठी सार्वजनिक अर्ज पाठवण्याचा प्रयत्न करता आला तर पहा. या केवळ अर्जामुळे आणि ठरावामुळे अशी मुक्तता केली जात नाही हे खरे आहे. पण मुक्तता व्हावयाचा जर कधी योग आला

तर त्याच्यामुळे ती हविशी वाटते. कारण निदान मला तरी, ज्यांचे आपल्या मातृभूमीवर प्रेम होते, आहे आणि पुढेही नाहीसे होणे कधी शक्य नाही - तसेच जे, त्यांचा मार्ग योग्य असो किंवा चुकीचा असो, मातृभूमीसाठी झुंजताना पडले त्यांचे स्मरण करावयाचेही ज्यांना धैर्य होत नाही - किंवा इच्छा होत नाही असेही असेल- अशा लोकांमध्ये परत जावयाची लाज वाटेल. पहा, तसा अर्ज करता आला तर अवश्य पहा. ठरावापेक्षा किंवा सभांपेक्षा त्याचे महत्त्व फार आहे.

एकदा पळ दोन पळे भेटीचा योग आला असता मी आपल्या प्रिय बाबांना म्हटले, शास्त्रात पितृऋण, देवऋण आणि ऋषिऋण अशी तीन ऋणे सांगितली आहेत. त्यांच्यासारखेच मनुष्यावर चौथे पुत्रऋणही असते. तुझे पत्र आल्यावर या ऋणातून मी पूर्णपर्ण मुक्त झालो असे मला वाटले. कारण आता तू पूर्णपणे धृतविद्य आणि कार्यक्षम झाला आहेस. पुढे काहीही होवो; आनंदाची दोन वर्षे दयाळू परमेश्वराने तुझ्या आणि तुझ्या द्वारे आमच्या पदरात टाकली आहेत; चिरंतन प्रकाशित राहील असा दिवस कधीच येणे शक्य नाही. या लोकातले जीवन म्हणजे त्रिदल पुष्पाप्रमाणे आहे. एका पाकळीवर सुखाचा रंग चढला आहे, दुसरीवर दुःखाचा चढवला आहे, आणि तिसरीवर कोणताच रंग नाही, किंवा या दोन्ही रंगांचे मिश्रण आहे. आज सुखाच्या तर उद्या दुःखाच्या पाकळीला कीड लागलेली असते आणि हे असे गाडे एकसारखे चाललेले असते. कोणतेही पत्र, जीवनचरित्र, किंबहुना कोणताही इतिहास म्हणजे थोड्या किंवा अधिक प्रमाणात इतके जन्म आणि मृत्यू, इतकी लग्ने आणि इतकी अशौचे, इतका रंग आणि इतकी छाया यांचे गणित केलेले एक कोष्टक आहे. तेव्हा मध्यंतरी क्षणभर विसावा मिळाला, आनंदाचा किरण चुकून प्राप्त झाला, वसंत वायूची ओझरती झुळूक लागली तर लागलीच आपण शिशिर कालातले कष्ट विसरून जाता कामा नये. वसंताची मदिरा आपल्या पेल्यात नाचते आहे तोच तिचे व्यसन आपल्याला लागता कामा नये. किंवा आपण तिच्यावर अवलंबून राहता कामा नये. आपल्या या काळात ज्यांचा भारतात जन्म झाला आहे त्यांचा नेहमीचा सहचर खरोखर शीतकाल आहे, वसंत नाही. आपण कोणाही भारतातील तरुणाने हे विसरता कामा नये की आपले जीवन म्हणजे एक तापलेले, वालुकामय, जे सहन करणे शक्य नाही पण जे सहन मात्र करीत गेलेच पाहिजे असे प्रचंड सहाराचे वाळवंट आहे. या जळजळीत वाळवंटातून जाणाऱ्या कर्तव्याच्या मार्गाने आपण जात असता परमेश्वराच्या कृपादृष्टीमुळे आपल्या मार्गात सध्या आपल्या दैवी आलेल्या स्थलाप्रमाणे रम्य हिरवी चार स्थले आढळली तर आपण हे विसरून उपयोगी नाही की हा केवळ क्वचित संभवणारा योगायोग आहे; चुकून लाभलेला ईश्वरी प्रसाद आहे आणि म्हणून आपण न थांबता आणि घाईही न करता या जीवनाच्या पुण्यमय यात्रेच्या मार्गाने पुढे चालले पाहिजे. पूर्वीच्या ऋषींप्रमाणे आपणही तोंडाने प्रार्थना करूया, ''तुला वाटेल ते आणि तुला वाटेल तेव्हा आणि तुला वाटेल तितके आम्हाला दे. तसेच तुला वाटेल ते आणि तुला वाटेल तितके आमच्यापासून काढून घे.'' एकंदरीत तरुणांच्या दृष्टीसमोर असावयाला योग्य असे उदात्त ध्येय संपत्ती मिळविणे हे नाही तर

आत्मयज्ञ करणे हे आहे; पुष्पलतिकांनी उद्यान शृंगारणे हे नाही! कारण ''देवांच्या माळेसाठी ज्यांची सर्व फुले शीर्ण झालेली असतात तेच उद्यान चिरंतन पुष्पांनी बहरलेले असते!''

चि.सौ.प्रि. माईंचे कसे काय चालले आहे? माझ्या एकुलत्या एक बहिणीला मी विसरेन ही कल्पना किती वेडेपणाची! याचा अर्थ मी माझ्याशी सुद्धा रागावेन आणि अबोला धरीन! जोपर्यंत दिवसाचा प्रकाश लाभलेला आहे तोपर्यंतच काही तरी वित्त मागे टाकून ते शांतेच्या किंवा रंजनाच्या नावाने सुरक्षित गुंतवून ठेव. कारण हिवाळ्याला पुनः केव्हा आरंभ होईल याचा नेम नाही! आपल्या प्रिय कामाबाईंच्या अढळ लोभाला दुसरी तोड सापडणार नाही, या भयंकर युद्धालाही तिला तुझा विसर पाडता आला नाही! पुष्कळदा रक्त हे आवडीपेक्षा अधिक दृढ नसते ते असे. काही प्रेमे अशी असतात की त्यांची कल्पना उदात्त अंतःकरणांनाच करता येते. रक्ताच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याही हितसंबंधाच्या अभावाने ती गारठून जात नाहीत; आपल्या उत्तम भूमीत वाढून ती फोफावतात आणि इतक्या सूक्ष्म जीवनरसावर ती वाढतात की स्थूल आणि सामान्य जगाला ती दिसत नाहीत किंवा त्यांची कल्पना करता येत नाही!

प्रियतम यमुनेचे आणि ती. वहिनींचेही कुशलवृत्त कळव. त्या सर्वांना माझे प्रेम पोचते कर. प्रिय बाळू कसा काय आहे? मी जेव्हा त्याला मुंबईच्या कारागृहात पाहिले तेव्हा तो मोठा गोड आणि सरळ पोरगा दिसला. आता तो चांगला प्रतिष्ठित पुरुष झाला असेल. अण्णाही तसाच झाला असेल. तो मोठा कवी आणि बुद्धिमान निघेल असा माझा त्याच्या विषयी तर्क होता. माझी कल्पना किती यथायोग्य होती हे समजल्याने मला आनंद होईल. चि. दत्तू, नाना आणि इतर माझ्या सर्व शालकांचा पूर्ण वृत्तान्त कळव. ते काय करतात हे समजावे असे फार वाटते. माझ्या मागल्या पत्रात मी त्यांचा उल्लेख केला नाही याचे कारण प्रि. यमुना समजते त्याप्रमाणे त्यांचा मला विसर पडला हे नसून दुसरी कारणे आहेत आणि मागच्या अनुभवावरून तिला त्यांची योग्य कल्पना करता येईल. ती. प्रियतम बाबांना वगळले तर ज्यांच्यामुळे माझ्यात जे जे काही सर्वोत्कृष्ट आहे ते मला लाभले आणि ज्यांच्या उदार आश्रयामुळे आणि आपलेसे करून घेणाऱ्या आस्थेमुळे मला या जगातील महनीय विचार आत्मसात करावयास आणि आपल्या सर्वांच्या मातृभूमीची थोडीफार सेवा करावयास क्वचित प्राप्त होणाऱ्या सोयी आणि संध्या मिळाल्या असे कुटुंब म्हणजे चिपळूणकरांचे आहे. पण ज्यांच्याशी रक्ताच्या, प्रेमाच्या आणि एकमेकांविषयीच्या आदराच्या बंधनांनी मी बद्ध झालो आहे त्यांनाच इतका त्रास, हानी आणि क्लेश द्यावयास आपण कारणीभूत झालो ही कल्पना आधीच इतकी खेदजनक आणि मनाला क्लेशदायक झाली आहे की आता त्यात रत्तीची भर घालावयास धैर्य होत नाही! आणि म्हणूनच अत्यंत कष्टाने त्यांच्याविषयीची आपली कृतज्ञता व्यक्त करण्याने वाटणाऱ्या समाधानाच्या सुखाचा मी त्याग केलेला आहे. नाही तर माझ्या शालकांसारख्या उदात्त युवकांविषयी - निदान त्या वेळी तरी ते असे निघावेत असे वाटे- साभिमान उल्लेख कोण करणार नाही! आणि ज्यांनी मला त्यांच्याप्रमाणेच प्रेमाने वाढविले त्यांचा आणि त्या तिच्या साध्वी आणि कर्तव्यशील मातेचा अभिमान कोणाला वाटणार नाही? माझ्या

मित्रांच्यासंबंधानेसुद्धा अशीच गोष्ट आहे. ते सर्व माझ्या स्मृतिपटलावर अढळ कोरले गेले आहेत पण त्यांच्यासाठी - माझ्यासाठी नाही- मला त्यांचा उल्लेख करावयाचे धैर्य होत नाही. माझ्यासह शिकलेले म्हणून तुझ्याकडे कोण वकील आले होते याची कल्पना करता येत नाही. पण तसे खरेच असेल तर त्यांनी अद्यापही माझी आठवण ठेवली आहे यासाठी त्यांचे आभार मान. ओघानेच गोष्ट आली म्हणून सांगतो की, माझ्याशी ओळख आहे किंवा मला येथे प्रत्यक्ष भेटले किंवा येथे त्यांचे माझे संभाषण झाले असे सांगून तुझ्याकडे येणाऱ्या मंडळींच्या संबंधात एकंदरीत अत्यंत जपून वाग. याविषयी तुला इतका अनुभव आहे की तुला सूचना द्यावयाची आवश्यकता नाही! पण तरीही मी तुला निश्चित सांगून ठेवतो की मी येथून कोणाच्याही हाती तुझ्याकडे पत्र किवा निरोप धाडीत नाही. सगळे ऐकून घेत जा पण माझ्या म्हणून सांगितलेल्या प्रमाणपत्राकडे लक्ष न देता तुला जे पडताळून पाहताना पटेल त्यावाचून कशावर विश्वास ठेवू नको. आता वेळ संपत आली आणि मला आटोपले पाहिजे. मी कुशल आहे. तू विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे प्रि. बाबांच्या पत्रात पाठविली जातील. सर्वांना आमचे दोघांचे सप्रेम वंदेमातरम्. आमच्या प्रकृतीविषयी अगदी काळजी करू नकोस. सर्व मानवी प्रयत्न करूनही तसाच निदानीचा प्रसंग आला तर त्यालाही तोंड द्यावयाला आम्ही सज्ज आहो. मनाला त्रास करून घेऊ नको.

तुझा प्रिय भाऊ

तात्या.

पत्र सहावे

।। ॐ ।।

।। श्री राम ।।

पोर्ट ब्लेअर, एकलकोंडी

दिनांक ४-८-१९१८

प्रियतम बाळ,

तुझे पत्र वाचून फार आनंद झाला. या वर्षी तू बंग्या आणि पत्रे वेळच्या वेळी पाठवल्यामुळे आम्हांलाही ती सारी नियमित वेळी मिळाली आणि त्यामुळे किती तरी काळजी, त्रास आणि त्याविषयीचा पत्रव्यवहार यांच्यापासून मुक्तता झाली. पहिल्याने माझ्या पत्राचे उत्तर - मग मला पाठवावयाची बंगी, मग प्रिय बाबांच्या पत्राचे उत्तर- या व्यवस्थित क्रमामुळे या वर्षी जवळ जवळ तीन मासांनी तुमचे कुशल आम्हांला कळत असे. यापुढेही शक्य तितक्या नियमितपणे हा क्रम चालू ठेव.

महाराष्ट्र प्रांतिक परिषदेने या वेळी भेदभाव न करता सर्व राजकीय बंदी सोडण्याविषयी एक सणसणीत ठराव केला आणि तोही बहुतेक एकमताने केला हे वाचून फार आनंद झाला. एकंदरीत मुंबई प्रांतिक परिषद आपले कर्तव्य हिंदुस्थानातील इतर कोणत्याही प्रांतिक सभेपेक्षा अधिक नेटाने, सातत्याने आणि निश्चयाने करते आहे. मला कळलेल्या वार्तेप्रमाणे गेल्या वर्षी संयुक्त प्रांतीय परिषद आणि विशेषतः आंध्र परिषद या दोन्ही सभांनीही या मुक्ततेसाठी ठराव केले होते. आंध्र परिषदेतील भाषा फार स्पष्ट आणि व्यापक होती व त्यामुळे ज्यांनी - त्यांचे मार्ग युक्त असतील किंवा चुकीचे असतील - अत्यंत कळकळीने आणि निर्विवाद निःस्वार्थ बुद्धीने त्यांना योग्यतम वाटलेल्या साधनांचा उपयोग करून ती महामुक्ती (मातृ-भू-स्वातंत्र्य) मिळविण्याकरता कारागृहात कुजत पडण्यासाठी आत्मसमर्पण केले त्यांच्याविषयी त्यांचे हृदय खऱ्या आणि पूर्ण सहानुभूतीने थरथ्रत आहे हे दिसून आले. पुष्कळ वर्तमानपत्रेही या मुक्ततेविषयी नेहमी लिहीत असतात आणि काही मासिके हिंदुस्थानातील असंतोष दूर करावयाचा असेल तर सर्व राजकीय बंद्यांना मुक्त करणे अवश्य आहे या गोष्टीवर भर देतात असे तू लिहितोस. हे सर्व जर खरे असेल तर अद्यापही राष्ट्रीय सभेला ज्या जनसमाजाच्या नावाने बोलण्याचा ती आपला अधिकार सांगते त्या समाजातील राजकीय बंद्यांसंबंधी सहानुभूतीचा, निदान माणुसकीला योग्य अशा साध्या सामोपचाराचा, एक शब्दही उच्चारावयाला इतकी लाज का वाटते आणि इतके कापरे का सुटते हे माझ्या ध्यानात येत नाही. गेल्या वर्षी नुसत्या प्रतिबंध केलेल्या लोकांना सोडून देण्याविषयी त्यांनी ठराव केला. चांगल्या आणि शोभिवंत सभामंडपात वायुलहरींचे सुख सेवीत

आरामाने बसलेल्या या देशभक्तांच्या नेत्रांना प्रतिबद्ध देशभक्तांच्या ज्या यातनांच्या स्मरणाने अश्रू आले त्यांच्या किती तरी पटीने अधिक आणि सतत चाललेल्या यातना इतरही - एक नाही दोन नाही तर शेकडो लोक- सहन करीत आहेत ही गोष्ट हे पूर्णपणे आणि सोयिस्कर रीतीने पार विसरून गेले! या मंडळींची राष्ट्रसेवा आणि आत्मबलिदान आपल्या केवळ प्रतिबद्ध देशबांधवांपेक्षा निदान अल्प असणे शक्य नाही आणि तशात त्यांचे हे क्लेश प्रतिबद्धांच्याप्रमाणे युद्ध संपताच आपोआप संपावयाचे नाहीत. तेव्हा जनतेच्या संभावित म्हणून वावरणाऱ्या पुढाऱ्यांनी वास्तविक त्यांच्याकरता अधिक प्रभावी आणि प्रचंड चळवळ करणे भाग आहे. 'संभावित' याच शब्दात सगळे रहस्य भरले आहे! ते प्रतिबद्धांच्या संबंधाने केवळ बोलतात; कारण त्यांना ठाऊक आहे की त्यात अधिक सुरक्षितता आहे. इतरांच्या विषयी बोलावयाचे त्यांचे धैर्य होत नाही! कारण तसे झाले तर लागलीच त्यांच्या यजमानांच्या दृष्टीतून यांची प्रतिष्ठा पार उतरावयाची! नाही तर निरनिराळ्या प्रांतिक परिषदांनी इतक्या वेळेला आणि इतक्या स्पष्टतेने बहुतेक प्रांतांची राजकीय बंदी मुक्त झालेच पाहिजेत अशी उत्कट इच्छा आहे असे दाखवून दिले असताना राष्ट्रीय सभेने या प्रकरणात अद्यापि का मूग गिळावेत हे समजणे कठीण आहे. राष्ट्रीय सभेचे कारस्थान ज्यांच्या तंत्राने चालते अशा थोड्या शिष्टांच्या भावना प्रदर्शित करणे हे राष्ट्रीय सभेचे काम नसून ज्या बहुतम समाजामुळे तिला प्रतिष्ठा आणि पाठिंबा मिळतो व ज्यांच्या नावामुळेच आपल्याला मुळात राष्ट्रीय सभा म्हणवून घ्यायचा तिला अधिकार पोचतो त्यांच्या भावना प्रदर्शित करणे हे आहे. ज्या अर्थी इतक्या प्रांतिक परिषदांनी इतक्या वेळा हा ठराव केला आहे; ज्या अर्थी प्रमुख वृत्तपत्रांनी आणि मासिकांनी या प्रश्नावर सतत भर दिला आहे; ज्या अर्थी प्रत्यक्ष राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांपैकीही पुष्कळांनी कारागृहाच्या भिंतीच्या आड खितपत पडावयाची त्यांची पाळी आली असताना ज्या लोकांकरता आपण झगडलो त्यांनी आपल्याविषयी सहानुभूतीने उल्लेख करावा अशी इच्छा केली, इतकेच नाही तर अशी इच्छा करणे हा आपला अधिकार आहे असे ते समजले; आणि सर्वांत विशेष म्हणजे आयरिश किंवा बोअर लोकांची गोष्ट सोडली तरी प्रत्यक्ष ऑस्ट्रियातील लोकांनीसुद्धा ज्या अर्थी आपल्या सर्व राजकीय बंद्यांची मुक्तता झाली पाहिजे अशी चळवळ करण्याचे धैर्य, प्रामाणिकपणा आणि कृतज्ञता दाखविली आणि त्यात यश मिळवले; ज्या अर्थी या सर्व गोष्टी प्रसिद्ध आहेत, सर्वमान्य आहेत; त्या अर्थी मला वाटते या वर्षी महाराष्ट्र किंवा आंध्र प्रांतिक परिषदांनी केलेल्या ठरावासारखा, व्यापक आणि सणसणीत ठराव राष्ट्रीय सभेला मान्य करावयाला भाग पाडता येईल आणि भाग पाडले पाहिजेही. काही वृद्ध कपींना त्याची भीती वाटत असेल तर त्यांनी ज्या बैठकीत - हा ठराव होईल त्या बैठकीत - उपस्थित होऊ नये! मूठभर शिष्टांना कापरे भरते म्हणून तुम्ही सर्वांनी या मुग्धवृत्तीच्या अपराधात वाटेकरी का व्हावे?

दुसरी गोष्ट म्हणजे, असला एखादा ठराव किंवा चळवळ परिणामकारक होण्यासाठी एक-दोन काळज्या घेणे अवश्य आहे. पुष्कळ वृत्तपत्रे राजकीय बंद्यांसंबंधी लिहितात, पण त्यांची

भाषा इतकी संशयास्पद असते की सरकारच्या किंवा लोकांच्यासुद्धा ''राजकीय बंदी'' या कंठाळी शब्दप्रयोगाचा अर्थ काय हे साहजिकच लक्षात येत नाही. कधी त्याचा अर्थ केवळ प्रतिबंध केलेले असा होतो तर केव्हा नुसते दृष्टिबद्ध असा होतो. कधी त्याने देशांतरित झालेल्यांचा तर कधी 'राजबंद्यां'चा बोध होतो. पण त्याचा, ज्यांना राजकीय स्वरूपाच्या साहसासाठी शिक्षा झाली ते बंदीवान, असा अर्थ क्वचितच होतो. गेल्या वर्षीच्या पत्रात स्वतः बोनर लॉनी आयरिश बंद्यांच्या संबंधात बोलताना बंडात भाग घेतलेले लोक वैयक्तिक कृत्यांसाठी दोषी नाहीत असा भेद केल्याचे दाखवले होते. आता त्या सद्गृहस्थांना पुरे ठाऊक आहे की, मतदानाच्या अधिकारासाठी झगडणाऱ्या सर्व बायकांना, आग लावण्यासकट सर्व वैयक्तिक कृत्यांसाठी शिक्षा झाल्या होत्या, पण युद्ध चालू होताच स्वतः बोनर लॉ ज्यात अधिकारासन्न आहेत अशा प्रधानमंडळानेच त्या सर्वांना सोडून दिले! असे जर आहे तर मग 'शिक्षा पावलेले' या शब्दाचा हिंदुस्थानातील प्रतिष्ठितांना इतका बागुलबोवा का वाटावा आणि 'वैयक्तिक कृत्या'च्या पडद्याने बोनर लॉ साहेबांच्या परस्पर-विरुद्ध कृती झाकून का टाकाव्या हे माझ्या लक्षात येत नाही! बोथा मुख्य प्रधान आहेत आणि रेडमंड हे पार्लमेंटरी पक्षाचे घटनान्वित पुढारी आहेत! आणि तरीही आपल्याशी विरोध करणाऱ्या आणि सरकारविरुद्ध प्रत्यक्ष बंडात भाग घेणाऱ्या आपल्या लोकांना त्यांनी सोडवले पण राष्ट्रीय सभावाल्यांना आपण 'प्रतिष्ठित' लोक आहोत असे वाटते! नगराच्या वेशीशी भिक्षापात्र घेऊन भीक मागणारा भणंगसुद्धा प्रत्यक्ष नगराध्यक्षापेक्षा अधिक उत्तरदाइत्व ओळखणारा आणि उच्च प्रतीचा नागरिक असतो म्हणावयाचा! तेव्हा यापुढे येणाऱ्या ठरावात आणि लेखात राजकीय बंदी म्हणजे ज्यांना केवळ राजकीय हेतूने केलेल्या कृत्यासाठी प्रतिबंध केला आहे असे - सध्या अटकेत आहेत ते सर्व लोक, - मग त्यांना शिक्षा झालेली असो किंवा नसो आणि ती शिक्षा वैयक्तिक कृत्यासाठी असो किंवा सामुदायिक कृत्यासाठी असो; हे म्हणणे स्पष्टपणे व निश्चितपणे पुढे मांडले पाहिजे. (मला या प्रकरणातील हातचलाखी लक्षातच येत नाही!) कोणतेही कृत्य राजकीय आहे की वैयक्तिक आहे या भेदाचा निर्णय कृत्याच्या निरनिराळ्या जातींवरून करता येत नाही; तर तो केवळ कृत्यांच्या मुळाशी असलेल्या हेतूंवरूनच करता येतो. प्रत्यक्ष कृत्यांमध्ये वैयक्तिक किंवा राजकीय असे काही नसते. आणि म्हणून केवळ स्वतःच्या पोळीवर तूप ओढण्यासाठी प्रत्यक्ष बंड केले तरी ते कधीही राजकीय होऊ शकत नाही आणि त्याविषयी कोणासही सहानुभूती वाटावयाचे कारण नाही. आता स्वतःचे कार्य हे एक निमित्त कारण असले आणि केलेला झगडा वास्तविक सार्वजनिक हेतू प्रस्थापिण्यासाठी किंवा सर्वसाधारण आचारस्वातंत्र्याचे समर्थन करण्यासाठी असेल तर लागलीच त्यात भेद होतो. ठगांनीही युद्धे केली; पण सार्वत्रिक हितासाठी केलेला आत्मयज्ञ या दृष्टीने त्यांना राजकीय असे कधीही म्हणता यावयाचे नाही. उलट स्त्रीमतदानाच्या अधिकारासाठी झगडणाऱ्या बायांनी आगी लावल्या किंवा प्रत्यक्ष प्रधानाला अतोनात झोडपून काढले; ही कृत्ये ब्रिटिश सरकारनेही राजकीय म्हणून मान्य केली आहेत. कारण त्यांच्या बुडाशी वैयक्तिक प्रतिशोध किंवा बलात्कार हा हेतू

नसून काही तरी सामाजिक हिताचे संवर्धन हा होता. साधने चुकीची असतील, राजनिर्बंधा विरुद्ध देखील असतील; पण नैतिक दृष्टीने विचार करताना केवळ हेतूकडे लक्ष दिले पाहिजे. आणि येथे त्या कृत्याचा राष्ट्रीय स्वरूपाचा प्रश्न उपस्थित होतो. राजबंद्यांना क्षमा करावायाचा विचार ठरला- तसे ठरेल असे मला वाटत नाही - तर या अर्थाची आमच्या मार्गात मोठी धोंड टाकण्यात येईल म्हणून विशेष भर देऊन मी लिहितो आहे. कारण मग सरकार असा काही विसंगत भेद काढील आणि ''राजकीय'' या शब्दाचा वास्तविक अर्थ न करता आपल्याला सोईस्कर असा अर्थ करून घेईल. तेव्हा आपल्या वर्तमानपत्रकारांनी आणि पुढा-यांनी ही गोष्ट नेहमी आपल्या दृष्टीसमोर ठेवली पाहिजे. आणि तूही ज्यांच्याशी तुला भेटावयाचा प्रसंग येईल त्यांना ही गोष्ट स्पष्ट करून सांगत जा.

या वर्षी कोणत्याही प्रांतिक परिषदेने अशा अर्थाचा ठराव केला काय; तसेच गेल्या वर्षाच्या राष्ट्रीय सभेने विषयनियामक मंडळात तरी याविषयी चर्चा केली काय, या राजकीय बंद्यांच्या संबंधात कोणकोणती वृत्तपत्रे मनापासून चळवळ करतात आणि या वर्षी राष्ट्रीय सभेत या संबंधात काही करता येणे शक्य आहे काय हे तुझ्या पत्रात लिही. काही विशिष्ट व्यक्तींच्याकरता ठराव झाले असले तर ते लिहावयाचे काही कारण नाही; येथे सार्वत्रिक क्षमेचा ठराव झाला असेल तेवढी उदाहरणे लिही म्हणजे झाले.

वरीलप्रमाणेच जनतेकडून पाठवावयाच्या सार्वजनिक अर्जाच्या कल्पनेचे काय झाले हेही लिही. तुझ्या मागच्या पत्रात तू त्याविषयी काही लिहिले नाहीस. ती कल्पना अगदी सोडून देता कामा नये. युद्ध संपल्यावर आपल्याला ती कल्पना अधिक परिणामकारक रीतीने मांडता येईल. म्हणूनच तू ती पुढे ढकललीस असे मी समजतो. तसे असेल तर योग्यच आहे. येथे आलेल्या एका पत्रात माँटेग्यू हिंदुस्थानात असताना राजकीय बंद्यांचा मुक्ततेचा एक अर्ज त्यांच्याकडे पाठविण्यात आला असे मी वाचले हे खरे आहे का? तसेच या प्रकरणात सभांची एकदा झोड उठवून द्यावयाची आहे असे तू बोलला होतास. तेही मागे पडू देता कामा नये. उलट एकदाच नाही तर प्रतिवर्षी काही विशिष्ट दिवसांत तसे करीत गेले पाहिजे. राष्ट्रीय सभा, राजकीय परिषदा, राजकीय बंद्यांनी व त्यांच्या कुटुंबातील मंडळींना अर्ज करणे, केवळ याच हेतूने भरवलेल्या सभांची मालिका, वृत्तपत्रांची नेहमीची चर्चा, प्रांतिक आणि वरिष्ठ विधिमंडळात नि प्रत्यक्ष पार्लमेंटात प्रश्न विचारणे; हे सर्व आणि यांतील प्रत्येक गोष्ट संघटित पद्धतीने आणि सातत्याने राजकीय बंद्यांचा प्रश्न तेथील राजकारणात आवश्यक होऊन बसेपर्यंत प्रतिवर्षी एकसारखी चालविली पाहिजे. प्रत्येक दिशेने काय काय करण्यात येईल याचा सारांश तुझ्या प्रत्येक पत्रात देत जा आणि जेव्हा ठरावात आणि लेखात सरकारला किंवा लोकांना उद्देशून 'राजकीय बंदी' हे शब्द उल्लेखिले जातील तेव्हा त्याचा अर्थ स्पष्ट करावयाला विसरू नको.

या सर्व चर्चेमध्ये या चळवळीचा प्रत्यक्ष उपयोग किती होईल याच्यापेक्षा तिचा नैतिक परिणाम काय होईल माझी दृष्टी आहे हे मला मान्य आहे. गेल्या वर्षी पाठविलेल्या इकडे एका पत्रात मी सरकारला स्पष्ट लिहिले आहे की, हिंदुस्थानात खरोखर घटनाबद्ध आणि प्रगमनशील अशी राज्यव्यवस्था प्रस्थापित करणे आणि सर्व राजकीय बंद्यांची मुक्तता करणे या दोन्ही प्रश्नांची एकमेकांशी पक्की आणि न सुटणारी गाठ पडलेली आहे. तेव्हा अशा रीतीची सुटका प्रामुख्याने आणि त्वरित प्रत्यक्ष कृतीत येण्याचा संभव नाही; आणि तशी आशाही आपण करू नये; पण जरी अशा रीतीने या चळवळीचा प्रत्यक्ष परिणाम घडून आलेला दिसणे अशक्य आहे याची आपल्याला जाणीव नसली तरी तिचा नैतिक उपयोग फार आहे हे आपल्याला विसरता येत नाही. तिच्यामुळे आपले राष्ट्रीय शील आणि प्रभाव लागलीच वाढेल आणि सर्वांना प्रिय असे कार्य यशस्वी करण्यासाठी ज्यांनी युद्धक्षेत्रात पदक्षेप केला अशा आपल्या हुतात्म्यांनी, सैनिकांनी आणि आत्मत्याग्यांनी सहन केलेल्या क्लेशांची राष्ट्रीय आठवण प्रफुल्ल राहून त्यांना हे युद्ध अंतिम यशाची माला हस्तगत करीपर्यंत चालविण्याला आणि भांडण्याला प्रोत्साहन येईल. युद्धात ज्यांनी प्राण समर्पण केला आहे अशा वीरांची कृतज्ञ स्मृती जागी ठेवणे हाच ते युद्ध पुढे चालविण्यासाठी अधिक सैनिक मिळवण्याचा अत्यंत परिणामकारक मार्ग आहे.

वर ज्याचा उल्लेख आलेला आहे त्या अर्जात मी मॉटेंग्यू आणि व्हाईसरॉय यांच्यापुढे या राजकीय बंद्यांच्या मुक्ततेच्या प्रश्नाविषयी माझे मत मोकळेपणाने मांडले आहे. त्यांतले मुख्य विचार असे आहेत. हिंदुस्थानच्या राजकीय सुधारणांचा विचार करीत असताना जर खरोखरच लोकनियंत्रित राज्यपद्धती स्थापावयाचा त्यांचा हेतू असेल तर आम्हांला यापुढे कारागृहात कोंडून ठेवणे अगदी व्यर्थ आहे ही गोष्ट अमान्य करून त्यांना चालावयाचे नाही. कारण जर खरोखर लोकनियंत्रित अशी राज्यपद्धती दिली आणि तरीही राजकीय बंदी मुक्त केले नाही तर ते या पद्धतीच्या मानेभोवती लोढण्यासारखे अडकून राहतील. कारण तोपर्यंत दगडी भिंतीच्या आणि कोठड्यांच्या आड आम्हांला दडवले आहे या गोष्टीची जाणीव सरकार आणि लोक यांच्यामधील जुन्या अविश्वासाची आणि तेढीची स्मृती जिवंत ठेवल्यावाचून राहणार नाही आणि त्यामुळे सरकारने दृष्टिकोन पालटविल्याविषयी आणि परस्पर विश्वास आणि सहकारिता स्थापण्याच्या प्रयत्नाच्या प्रामाणिकपणाविषयी कितीही गोष्टी सांगितल्या आणि पश्चात्ताप दाखवला तरी त्याला फार उणेपणा येणार. कारण जरी लोकांना बाहेरून स्वराज्याचा अधिकार दिला आणि इकडे सर्व राजकीय बंद्यांची मुक्तता केली नाही तर राष्ट्रातील खऱ्या असंतोषाची मुळे तशीच टिकून राहणार. येथे भावाला भावापासून ओढून नेलेला आहे; जेथे शेकडो आणि सहस्त्रावधी मातृभूमीचे पुत्र पिंजऱ्यात कोंडले गेले आहेत, सीमापार झाले आहेत, किंवा कारागृहात डांबले आहेत; आणि जेथे प्रत्येक दोन कुटुंबांत भाऊ किंवा मुलगा किंवा बाप किंवा स्नेही किंवा प्रियकर यांच्यापैकी कोणाला तरी आपल्या प्रेमाच्या माणसापासून बलात्काराने काढून नेऊन विरहाच्या तृषार्त

करणाऱ्या आणि होरपळविणाऱ्या सहारा अरण्यामध्ये बांधून ठेवण्यात आले आहे; तेथे शांतता आणि समाधान आणि विश्वास कसा नांदणार! उलटपक्षी हे प्रतिपादन जरी माझ्या वैयक्तिक हिताच्या विरद्ध होते तरी केवळ सत्य आणि प्रामाणिकपणा राखण्यासाठी मी हेही सांगितेल की- हिंदुस्थानात लोकनियंत्रित राज्यपद्धती स्थापण्याचा प्रामाणिक आणि भरभक्कम उपकम केल्यावाचून केवळ राजकीय बंदी सोडणे हेही तितकेच निरर्थक आहे. कारण जेथील प्रत्येक मार्गावर 'अनुज्ञेवाचून आत येणाऱ्यावर अभियोग लावला जाईल' अशा प्रतिषेधाच्या पाट्या लागल्या आहेत, संशयाची मर्यादा ओलांडल्यावाचून जेथे हलणे देखील शक्य नाही, जेथे प्रत्येक पुढे टाकलेल्या पाउलागणिक बाहेरच्या राज्याधिकाऱ्यांचा मानभंग होतो आणि जेथे प्रत्येक मागे घेतलेल्या पाउलागणिक आत्मगौरव आणि सद्सद्विवेकबुद्धी यांची मानखंडना होते - कारण मनुष्यावर नियंत्रण चालवण्यात हीही तितकीच अरेराव असतात - अशा भूमीत आयुष्य काढणे आम्हांला अशक्य होईल. तेव्हा स्वराज्य आणि बंदीमुक्तता यांची सांगड आहे; आणि एकाचा परिणाम होण्यासाठी त्याच्या जोडीने दुसरेही करणे अवश्य आहे. त्या अर्जात मी असेही लिहिले आहे की, अर्ज पाठविण्यात सर्व राजकीय बंद्यांची निरपवाद बंधमुक्तता हा माझा उद्देश आणि साध्य असल्यामुळे ते साधण्याच्या मार्गात माझे वैयक्तिक उदाहरण काट्यासारखे आड येत असेल तर एकटे माझे नाव या बंधमुक्ततेतून वगळावयाला माझी अत्यंत संतोषाने संमती आहे. सरकारने ही विचासरणी जर मान्य केली - आणि मॉंटेग्यूच्या योजनेच्या अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या खरड्यामध्ये जणू काय असल्या प्रश्नांना उत्तर म्हणून एका महत्त्वाच्या छेदकात तशी आशा प्रदर्शित केली आहे - तर आता आपल्या आशा आणि आकांक्षा साध्य करण्यासाठी घटनान्वित पद्धतीनेच काही करता येण्यासारखे आहे असे क्रांतिकारकांनाही वाटेल आणि ते आपली मने पालटवून चळवळीचे 'उपयुक्त' मार्ग स्वीकारतील आणि खरोखरच वरिष्ठ विधिमंडळात लोकप्रतिनिधीचे घसघशीत बहुमत मिळाले - मात्र बड्या सभेचे (कौंसिल ऑफ स्टेटचे) लोढणे त्या विधिमंडळाच्या गळ्यात निरंतर अडकवून ठेवून त्याच्याद्वारे देशहिताची कोणतीही गोष्ट करायला गेले तर तिच्यात विघ्न करावयाची सोय करून ठेवलेली असता कामा नये - आणि त्याच वेळेला देशत्याग करणे भाग पडून अमेरिका, युरोप इत्यादी इतर देशांत ज्यांना काळ कंठावा लागतो आहे किंवा जे स्वदेशी बंदीवासात पडलेले आहेत अशा सर्व राजकीय बद्धांची मोकळ्या मनाने बंधमुक्तता करण्यात आली, तरी मी एक अणि मला परिचित असलेले इतर कित्येक बंदी असल्या राज्यघटनेचा आश्वासनापूर्वक स्वीकार करतील; आमच्या देशबांधवांची तशी इच्छा असली नि सरकारने तसे करावयास संधी मिळू दिली तर त्या घटनेखाली आम्ही काम करू व ज्यांनी आजपर्यंत आमच्याशी द्वेषबुद्धीचीच भावना ठेवली आणि जणू काय त्यांच्याविषयी आणि त्यांच्या धोरणाविषयी आमची मने दूषित व्हावीत म्हणून काहीही करावयाचे वगळले नाही, त्या विधिमंडळाच्या सभागृहातही आमचे जीवनकार्य पार पाडण्यासाठी झटू. केवळ करमणुकीसाठी रक्तबंबाळ पावलांनी कुपित देवतांच्या मार्गावरून चालावयाची किंवा अग्निदिव्य करावयाची

इच्छा करील असा कोण मनुष्य आहे? असा मनुष्य सापडणे विरळ आहे; आणि अधिक सुरक्षित, अधिक श्रेष्ठ आणि अल्पतम प्रतिकाराचा आणि तरीही पूर्णपणे परिणामकारक असल्यामुळे अधिक नैतिक असा मार्ग- घटनानुसार प्रगतीचा मार्ग - मोकळा असला तरीही आणि तेव्हाही अनिरुद्ध, रक्तमय आणि मनाला थरथरावून सोडणाऱ्या राज्यक्रांतीत आवडीने - उल्हासाने - पडेल असा विश्वकुटुंबी देशभक्त सापडणे त्याहूनही विरळ आहे. जेथे कसली घटनाच नाही तेथे घटनान्वित चळवळीची गोष्ट काढणे म्हणजे निव्वळ थट्टा आहे; पण जेथे इंग्लंड किंवा अमेरिकेतल्याप्रमाणे प्रगतिपर आणि जिच्या द्वारे वाटेल ते ध्येय गाठता येईल अशी लवचिक राज्यघटना आहे तेथे जणू काय सुमनहार गुंफण्याचेच कार्य अशा रीतीने राज्यक्रांतीविषयी बोलणे म्हणजे थट्टेपेक्षाही अधम आहे - अधर्म्य आहे.

गेल्या ऑक्टोबरमध्ये अक्षरक्षः असे पत्र मी सरकारला लिहिले आणि अलीकडे दिसून येणाऱ्या पालटलेल्या दृष्टिकोणावरून मला वाटते की, पार्लमेंटपुढे हे बिल आले असताना योग्य रीतीने आणि संघटितपणाने त्याचा पुरस्कार केला तर स्वीकार करण्यासारखी अशी राज्यघटना आपल्यास मिळावी. मी पुनः एकदा व्हाईसरॉययांच्या हे दृष्टीला आणून माझ्या अर्जाविषयी हिंदुस्थान - सरकारने काही निश्चित निर्णय केला आहे काय हे विचारणार आहे. ता. १-२-१९१८ ला हिंदुस्थान सरकारकडून ''राजकीय बंद्यांच्या बंधमुक्ततेच्या प्रश्नाचा सरकार विचार करते आहे'' असे मला उत्तर आले होते. त्यानंतर युद्ध संपल्यावर लवकरच या बंधमुक्ततेचा ठराव सरकार पुढे मांडणार असे वाटायला मला जागा मिळाली आहे. याविषयी तुला परभारे विचारणा करता आली तर तूच विचार. कारण, मला एखादी गोष्ट विचारावयाची म्हणजे अधिकाऱ्यांची किती तरी मनधरणी करावी लागते.

दुसऱ्या वर्गात आम्ही चढवले गेलो म्हणजे आम्हांला कोणकोणते अधिक अधिकार मिळतात म्हणून तू तुझ्या गेल्या पत्रात विचारले आहेस. सांगू का अधिक कोणत्या सोयी झाल्या त्या! बंदीगृहाच्या बाहेर जाता येणे?- नाही. लेखनाची सामग्री जवळ ठेवता येणे?- नाही. ती. बाबांच्या समवेत राहता, निदान बोलता तरी येणे?- नाही. रक्षका (वॉर्डर) च्या पदवीवर बढती - निदान कोठडीच्या किल्ली कुलपातून सुटका? - नाही. अधिक चांगली व माणुसकीची वागवणूक? - नाही. अधिक पत्रे पाठवण्याची मोकळीक? - नाही. घरच्या मंडळींच्या भेटीची अनुमती?- इतर कैद्यांना ५ वर्षांनंतर ती मिळते मला ८ वर्षे होऊन गेली आहेत!- नाही. ''तर मग दुसऱ्या वर्गात बढती होण्यापासून लाभ तरी कोणता'' असे तू अद्यापही विचारीत असशील तर तसा मोठा लाभ आहे. दुसऱ्या वर्गात बढती होणे हाच नाही का केवढा मोठा अधिकार!! आले लक्षात डॉक्टरमहाशय!

हे झाले कारागृहातल्या सोयींविषयी! जेव्हा माझी प्रकृती आजच्या मानाने सुदृढ होती तेव्हा हे सर्व सह्य होते. पण मला लिहिणे प्राप्त आहे की, या वर्षी एक मोठी आणि महत्त्वाची आपत्ती माझ्या वाटेला आलेली आहे. माझी प्रकृती पूर्णपणे ढासळली आहे! मी तुला शक्यतोपर्यंत

हे शब्द लिहिले नसते हे तुला ठाऊक आहेच. पण आता तसे लिहिणे माझे कर्तव्य आहे असे मला वाटते. आंधळ्या प्राक्तन देवीने आपल्या नेहमीच्या फेरीमध्ये आणलेल्या कोणत्याही आपत्तीने गीतेचा अभ्यास करणारा माझा सख्खा भाऊ कधीही विचलित होणार नाही आणि चहूकडून उठलेल्या वादळांना तोंड देत तस्सा अढळ उभा राहील असा माझा विश्वास आहे! प्रतिवर्षी विशुद्ध आनंदाचा जर एक दिवस असेल तर तो घरी पत्र पाठविण्याचा दिवस असे. या वर्षी त्या दिवसाचा आनंदही अर्धवट आहे. हे तुझे पत्र लिहिताना स्मृती जरी आनंदसागरात पोहते आहे; सर्व आनंददायक प्रसंग, आवडीची मुखकमले, उपकारांच्या कृतज्ञ आठवणी, ही नेत्रांसमोर मूर्तिमंत उभी झाली आहेत; तरी हे एवढेसे पत्र लिहिताना शरीराला त्रासाची जाणीव होते आहे! सूक्ष्माला कितीही भरारी मारता आली तरी स्थूल -जड अवयव कुरकुर करू लागले आहेत आणि मध्ये विसावा घेतल्यावाचून मला पुढे लिहवत नाही! गेल्या वर्षी मार्चात माझे वजन ६० शेर (१२० रत्तल) होते यंदा ४९ शेर (९८ रत्तल) आहे! आम्ही या कारागृहात जेव्हा येऊन पोचलो तेव्हाचे वजन म्हणजे आमचे नेहमीचे वजन ते समजतात. पण ही चूक आहे. तेथल्या कारागृहात आणि कोठडीत वर्षानुवर्षे खितपत पडल्यावर आम्ही येथे येतो. तरीही मी येथे आलो तेव्हा माझे वजन १११ पौंड होते. प्रारंभी वैद्यकीय उपचारांच्या झालेल्या हेळसांडीमुळे जडलेल्या नेहमीच्या आमांशाने मला अस्थिपंजर करून सोडले आहे. ८ वर्षे हा भार मी चांगल्या रीतीने सहन केला. असंख्य आणि अज्ञेय यंत्रणांनी माझ्या सत्त्वाची कसोटी पाहिले; तसेच अधिक्षेपांनी, धमक्यांनी आणि उसाशांनी भरलेल्या नि धैर्य आणि शील नाहीसे करणाऱ्या भोवतालच्या दुर्गंधयुक्त आणि दूषित वातावरणाने जीवनाची उज्ज्वल ज्योत विझविण्याचा प्रयत्न झाला. पण ईश्वराने ही आठ वर्षे तशाही परिस्थितीत उभे राहावयाची - ताठ उभे राहावयाची- या सर्वाला तोंड द्यावयाची - शक्ती मला दिली. मात्र आता या जड देहाला भरून यावयाला कठीण असे घाव बसले आहेत आणि तो दिवसानुदिवस झुरत चालला आहे असे वाटू लागले आहे! सांप्रत कारागृहातील डॉक्टरांनी (मेडिकल सुपरिन्टेंडेंन्ट) माझ्या अशक्त प्रकृतीकडे थोडे विशेष लक्ष द्यावयाला प्रारंभ केला आहे. तरी अद्यापीही मी कामावर आहे; रुग्णालयात नाही! माझ्यासाठी रुग्णालयातल्या अन्नाची योजना झाली आहे! ते अधिक चांगले शिजवलेले असते. मी नेहमी नुसता भातच खातो; आता दूध आणि रोटी देण्याची व्यवस्था झाली आहे. त्यामुळे थोडे बरे आहे आणि सुधारणा होईल अशी आशा आहे. या नेहमीच्या क्षीणतेचे रूपांतर एखाद्या असाध्य रोगात आणि त्यातही बंदीशाळेत आणि विशेषतः अंदमानात बंद्यांच्या स्नेही बनलेल्या क्षयरोगात होणे हेच अधिक संभवनीय. एकच आणि तेवढ्याच योजनेने प्रकृती पूर्वीसारखी होणे शक्य आहे आणि ती म्हणजे थारेपालट. हा थारेपालट कारागृहाच्या भाषेतला उपयोगाचा नाही; कारण येथे पालट म्हणजे वाअटाकरता हे ठरलेले. चांगला पालट - हिंदुस्थानातल्या कारागृहातल्या निरोगी जलवायूतला थारेपालट पाहिजे. येथला तोच तो दिनक्रम भयंकर भासू लागला आहे. तरी पण विशेष काळजी करू नकोस; हे पीडादायक असले तरी घातकारक होणार नाही. कारण कारागृहात स्वाभाविकच सहन करण्याची

मोठी शक्ती असते. ती कुजवतात पण समूळ मारीत नाहीत! ती थिजवतात, पण जिवंत राखतात! बंद्यांनी ८० किंवा त्याहूनही अधिक वर्षे जीवनाच्या संशयास्पद स्थितीत काढल्याची उदाहरणे काही थोडी नाहीत! शरीर कितीही दुर्बल झाले असले तरी भीतीचे कारण नाही - निदान आणखी दोष वाढून असाध्यतेची चिन्हे दिसू लागेपर्यंत तरी नाही!

आणि हेही सारे केवळ जडदेहाचा संबंध आहे तेवढ्यापुरतेच आहे. कारण प्रचंड ज्वाला निघणाऱ्या चितेवर खिळून टाकले असता कोणाही शरीराला न जळता प्रतिकार करीत राहणे शक्य नाही. तरी पण अद्यापही मनाला, थरथरणाऱ्या अस्थिमांसावर अधिकार चालविण्याची शक्ती व इच्छा आहे. याहून अधिक, जितके असतील तितके सारे क्लेश सहन करावयाला आणि तेही केवळ कुरकुर न करता, इतकेच नाही तर यत्किंचितही विचलित न होता सहन करावयाला, ते सिद्ध आहे. या मानाने ती. बाबांच्या नेहमीच्या दुखण्याने त्यांचे वजन १०६ रत्तलांवर आणले असले तरी त्यांची प्रकृती चांगली आहे.

माझ्या प्रिय कामाबाईंना माझे प्रेम आणि प्रणाम पोचवायला विसरू नकोस. त्या आपल्या प्रकृतीची काळजी घेतात ना? भोवताली मधुर हास्य करणाऱ्या मुलांच्या संगीतात एकतान होऊन जे दिवस काढावे असे कोणालाही वाटावयाचे ते दिवस देशत्यागी होऊन त्यांना परदेशात कंठावे लागावे म्हणजे किती भयंकर आहे! तसेच चि.सौ. माईचे कसे आहे? आपली बहीण! तिला कितीही कष्ट सहन करावे लागोत - तिचे भाऊ केवळ कर्तव्यासाठी त्याहून अधिक क्लेश सहन करीत आहेत हे तिने लक्षात ठेवावे. तसेच काही झाले तरी तिचा वसंत तिच्याजवळ आहे; त्याचे मुखकमल पाहताक्षणी तिला आयुष्यातील सर्व कष्टांची विस्मृती, सर्व अन्यायांविषयी क्षमावृत्ती, वाटली पाहिजे. तरी पण बंधुप्रीती तिच्याकडे धाव घेते आहे; भावाच्या या सहानुभूतीने आणि आशीर्वादाने तिच्या मनाला काही तरी उत्साह वाटेल. माझ्या प्रिय यमुनेला आणि तिच्या बहिणींना माझे प्रेमाशीर्वाद. चि.सौ. शांतेची प्रकृती सुधारते आहे हे वाचून आनंद झाला. आणि ते स्नेही, तू आपल्या पत्रात ज्यांचा उल्लेख केलास ते परमप्रिय दयार्द्र हृदयाचे डॉक्टरमहाशय, त्यांना मला क्षमा करावयाला सांग. माझी त्यांची पुनः कधी भेट व्हावयाचा प्रसंग आला तर त्यांचे आणि त्यांच्याचसारख्या एकनिष्ठ मित्रांचे मला किती महत्त्व वाटते हे त्यांना कळेल. त्यांच्याकरता किंवा बाळू-अण्णा- इत्यादी माझ्या विद्यालयकालीन आवडीच्या जिवलगांकरिता अथवा माझ्या प्रिय आणि एकनिष्ठ सहतप्यांकरता त्या सर्वांची स्मृती येथे माझ्या कृतज्ञ हृदयात जागृत आहे हे कळविण्याव्यतिरिक्त काहीही करता येत नाही याविषयी खेद वाटतो. बाळ रंजन कसा काय आहे? बेट्याला माझी काही आठवण? पुनः प्लेगला प्रारंभ होणार असे कानावर येते आहे. तेव्हा जपून अस आणि आपल्या प्रकृतीची काळजी घे. तीच आमचे जीवन आहे.

तुझा प्रिय

तात्या

पत्र सातवे

।। ॐ ।।
श्रीराम

पोर्ट ब्लेअर, एकलकोंडी

दिनांक २१-९-१९१९

प्रियतम बाळ,

तू मुंबईला पोचताच पत्र लिहिशील अशी माझी अटकळ होती; म्हणून त्याची वाट पाहण्यात पत्र पाठवावयाला नेहमीपेक्षा उशीर झाला. तुझ्याकडून अद्याप पत्र आले नाही; तेव्हा आता अधिक वाट पाहावयाची नाही असे ठरवून हे पत्र लिहीत आहे. तुझी भेट झाली तेव्हा माझी प्रकृती जशी तुझ्या दृष्टीला पडली अगदी तशीच ती गेल्या वर्षभर आहे; तू गेल्यापासून एखादा आठवडा ती बरी राहिली तर लागलीच पुनः बिघडते! हिवताप यावयाला लागतो किंवा आमांशाला प्रारंभ होतो; निदान एक अर्ध्या शेराचा तरी कर प्रत्येक वेळेला उकळला जातो आणि वजन आणखी घटत जाते. पुनः आठ-पंधरा दिवस बरे वाटते. वर्षभर हे असे चालले आहे आणि त्यामुळे मागच्या वर्षी पत्र लिहिले त्या वेळी जे माझे वजन साधारणपणे ९९ रत्तल होते ते गेल्या दोन महिन्यांत अनुक्रमे ९६ रत्तल व ९५ रत्तल झाले आहे! वास्तविक माझी प्रकृती यापेक्षासुद्धा खालवावयाची; पण इतकी स्थिती झाल्यानंतर अलीकडे माझी राहण्याची व खाण्याची जी थोडीशी चांगली व्यवस्था करण्यात आली आहे त्याने इतपत आहे. माझे वजन जरी भराभर कमी होते आहे तरी आता भूक लागू लागली आहे; आणि गेल्या १० महिन्यांत जे रुग्णालयातले अन्न मिळते त्याने पचनाची कुरकुर बरीच कमी झाली आहे. त्यात आता नेहमीच्या हिवतापाच्या माऱ्यामुळे आणि आलेल्या अशक्तततेमुळे मला रुग्णालयात असलेला बंदी समजण्यात येत आहे; आणि त्यामुळे कठीण श्रमाचे काम बंद झाले आहे. या बंदीगृहातल्या व्यवस्थेच्या पुरतेच बोलावयाचे तर मी आनंदाने सांगतो की, मी मागच्या पत्रात माझी प्रकृती अत्यंत त्वरेने बिघडत चालली आहे असे तुला लिहिले तेव्हापासून पर्यवेक्षक जितकी लावता येईल तितकी सोय लावावयाची खटपट करीत आहेत. पण त्यामुळेच मला या रोगट आणि हिवतापाच्या साथीच्या वातावरणातून शक्य तितक्या लवकर दुसऱ्या जागी पाठवणे हे अधिक आवश्यक झाले आहे; आणि ही आवश्यकता अगदी स्पष्टपणे सिद्ध झाली आहे. कारण येथे पर्यवेक्षकांनी कितीही काळजी घेतली तरी माझे वजन अधिकाधिक घसरत चालले आहे नि प्रकृती खालावत चालली आहे. आणि तापाची एखादी पाळी आल्याविना किंवा पोटात कोणता ना कोणता बिघाड झाल्याविना एक पंधरवडाही सुना जात नाही. या बेटातले

वायुमान आरोग्याला अत्यंत हानिकारक समजले गेले आहे आणि त्यातही एकलकोंडीत राहावे लागणे म्हणजे जन्मभर काबाडकष्ट करण्याची सवय असलेल्या धट्याकट्या माणसाच्याही प्रकृतीला दुप्पट अपायकारक होते हे येथल्या वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनाही मान्य आहे.

इंग्लंडमध्ये युद्धसमाप्तीप्रीत्यर्थ झालेल्या उत्सवाच्या दिवशी येथे बंद्यांच्या क्षमादानासंबंधातले सरकारी आज्ञापत्र वाचून दाखविण्यात आले त्याची तिकडे हिंदुस्थानात तुम्हांला काही वार्ता कळली किंवा नाही कोणाला ठाऊक. त्या दिवशी दिलेल्या सुटीमुळे किंवा त्या दिवसाप्रीत्यर्थ, आतापर्यंत या बंद्यांच्या वसाहतीतून काही साध्या बंद्यांची मुक्तता करण्यात आली आहे. पण राजकीय बंद्यांच्या संबंधात अद्यापपर्यंत अगदी संदिग्ध अशी वचने देण्याव्यतिरिक्त काही केलेले नाही. दोन बंगाली राजकीय बंदी वगळले तर त्यांच्यापैकी इतर कोणालाही अद्यापि एका दिवसाची देखील निश्चित अशी सूट देण्यात आलेली नाही. भारतमंत्री आणि हिंदुस्थान सरकार यांच्या नावाने जे आज्ञापत्र वाचून दाखविण्यात आले त्यात राजकीय बंद्यांच्या संबंधात सांगण्यात आले की, त्यांना किती सूट द्यावी या प्रश्नाविषयी सरकारचा विचार चालू आहे. हा विचार त्या त्या प्रांतिक सरकारांनी दिलेले मत मुख्यतः आणि नंतर बंदीगृहावरील अधिकाऱ्यांनी बंद्यांच्या कारागृहातील वर्तनावरून दिलेले प्रमाणलेख यांच्या अनुरोधाने होणार. याव्यतिरिक्त कोणताही अंतिम निर्णय करण्यापूर्वी त्या त्या बंदीची स्वतःची मते काळजीपूर्वक विचारात घेतली जाणार आहेत! या भाषेत पुष्कळ गर्भितार्थ असण्याचा संभव आहे; पण अधिक शक्य म्हणजे तिला मुळीच अर्थ नसेल. हा निर्णयही केव्हा व्हावयाचा याविषयी कालनिर्देश मुळीच नाही. चार वर्षांपूर्वीच हिंदुस्थान सरकारने या क्षमादानाच्या प्रश्नासंबंधी त्यांचा विचार चालला असल्याविषयी मला जे आश्वासन दिले होते त्याची आठवण झाली की त्याच वाक्याचे हे पुनरुच्चारण म्हणजे या प्रश्नासाठी आणखी चार वर्षांचे कालहरण होण्याची सूचना आहे अशी कोणालाही शंका आल्यावाचून राहणार नाही! तसेच बंद्याच्या स्वतःच्या मताचा विचार करण्यासंबंधी कल्पनाही ज्यांना राजकीय बंदी म्हणतात त्यांच्यापैकी बहुतेक प्रत्येकाला जाचक होईल असे वाटते. कारण बंद्याचे स्वतःचे मत याचा अर्थ हिंदुस्थानातील राजकीय परिस्थितीविषयी त्या त्या विशिष्ट व्यक्तीचे मत एवढाच असेल तर तसे करणे स्वाभाविक आहे आणि योग्य आहे. पण सरकारला हे मत कसे कळणार? त्या त्या बंद्याच्या सांगण्यावरून हे ठरवावयाचे असेल तर त्याला कोणाचाही विरोध असणे शक्य नाही. पण जर ते इतरांकडून मिळवलेल्या गुप्त किंवा ऐकीव गोष्टीवरून ठरवावयाचे असेल - आणि असंच होण्याचा फार संभव - तर सरकारने लोकांना, आम्हांला या प्रश्नाचा विचार करावयाची इच्छाही नाही आणि आवश्यकताही नाही असे स्पष्ट सांगितलेले चांगले. कारण चोर, दस्यू आणि असेच इतर बंदीगृहातले नेहमीचे वारस असल्या सन्मान्य लोकांच्या संगतीत आम्हाला राहावयाला, आणि तेही एकटे राहावयाला, भाग पाडल्यावर आमच्या राजकीय मतांविषयी हे आमचे सहचारी केवळ सत्यच सांगतील असा कितीसा संभव? एक तर राजकीय मते म्हणजे काय असते हे देखील त्यांना

समजत नाही. आणि अधिकाऱ्यांनी एखाद्या बंद्याची मते काय आहेत हे शोधून काढून कळवण्याच्या कामावर त्यांची योजना केली म्हणजे एकदम त्याचा द्वेष करावयाची त्यांची प्रवृत्ती असते. या बंदीगृहातील 'सद्गृहस्थांना' अधिकाऱ्याने 'अ' किंवा 'क'ची मते मिळवून कळवावयाला सांगितली की त्याच्या विरुद्ध गोष्टी कळवल्या म्हणजेच अधिकाऱ्यांच्या जवळ आपले महत्त्व वाढेल असे त्यांना वाटते. आणि बंदीगृहासारख्या संस्थेत अगदी वरच्या अधिकाऱ्यांनासुद्धा स्वतःच वाईट अपराधासाठी शिक्षा पावलेल्या आणि केवळ चहाड्या करून किंवा दुटप्पी वर्तनाने कारागृहात बढती मिळवलेल्या या लोकांवर अवलंबून राहण्यावाचून गत्यंतर नसते. तेव्हा मला वाटते लोकांनी हिंदुस्थान सरकारला योग्य वेळी, अगदी आता सुद्धा, या सर्व गोष्टी स्पष्टपणे सांगितल्या नाहीत तर भारतमंत्र्यांच्या मनात खरोखर सदिच्छा असली तरी सरकारने दिलेल्या राजकीय बंद्यांच्या मुक्ततेच्या वचनापासून काहीही निष्पन्न व्हावयाचे नाही.

सरकारने दिलेल्या या वचनासंबंधी तुला काही कल्पना आहे काय? ते प्रसिद्ध झाले आहे काय? तसे असले तर प्रांतिक सरकारकडे हा प्रश्न जाऊन त्यावर त्यांची मते गेली आहेत का? हे सारे केव्हा व्हावयाचे याची सरकारकडून निश्चित वेळ, निदान अपेक्षित काळ काढावयाचा कोणी प्रयत्न केला आहे काय? माझे पुनः सांगणे आहे की, शांततोत्सवाची ही संधी निघून जाण्यापूर्वी आपल्या राजकीय बंद्यांची मुक्तता घडवून आणावयाचीच अशी देशातल्या सर्व लोकांच्या हृदयात निरपवाद, उत्कट आणि निश्चित इच्छा आहे असे लोकांनी स्पष्टपणे, आणि तेही मधून मधून कोठे कोठे नाही तर संघटितपणाने, निदर्शनास आणून दिल्यावाचून या दिशेने विशेष काही करावयाची हिंदुस्थान सरकारला इच्छा होणे शक्य नाही आणि इच्छा झाली तरी तसे घडवून आणणे शक्य नाही! अत्यंत संदिग्ध असले हे वचनदेखील लोकांची नाडीची स्थिती लक्षात आणण्यासाठी आहे; आणि लोकांनी जर आधीच या बंदीमुक्ततेविषयी आपले अगत्य आणि आग्रह दाखविला नाही तर मला तरी सरकारने हे वचन पाळले नाही तर त्यासाठी त्याला दोष द्यावयाला विशेष कारण वाटणार नाही!

भारतीय दंडविधानाच्या १०९ आणि ३०२ छेदकाखालचा हत्येला प्रोत्साहन दिल्याचा माझ्यावरचा आरोप जर खरा धरावयाचा तर तो इतरांच्या संबंधात अधिक खरा आहे. आणि तेवढ्यासाठी राजकीय बंदी म्हणून माझी मुक्तता व्हावयाची नसेल तर मग हिंदुस्थानात कोणीच राजकीय बंदी नाही असे म्हणावे लागेल. मी केवळ पुढे मांडावयाच्या विचारसरणीचे दिग्दर्शन करतो आहे. मला येथून सांगता येईल त्यापेक्षा तू तेथून ही सर्व योजना पुष्कळ चांगली करशील हे मला ठाऊक आहे. दुसरी गोष्ट, कारागृहातील वर्तणुकीविषयीची. गेल्या पाच वर्षांत एकदाही माझ्यावर कोणताही आरोप आणता आला नाही. या गोष्टीत येथले अधिकारी माझ्या विरुद्ध विशेष काही सांगू शकत नाहीत असे मला तरी वाटते. तिसरी गोष्ट, माझ्या वैयक्तिक मतांसंबंधाची. ती मी स्पष्ट आणि निश्चित अशी सर्वांच्या समोर - सरकारच्यासुद्धा - नेहमी मांडली आहेत. सन १९१५ मध्येच आणि त्यानंतर पुनः १९१६ मध्ये या प्रश्नावरील माझ्या विचारांचे असंदिग्ध आवेदनपत्र, त्यामुळे चुकीची

कल्पना झाल्यास माझ्या मुक्ततेचा संभवही नाहीसा होईल हे मला पुरे ठाऊक असताही, मी होऊन पाठविले होते. माझ्या गेल्या वर्षाच्या पत्रात जे विचार मी लिहिले होते आणि आता जे लोकांसमोर येऊन गेले आहेत अगदी तसे विचार सरकारकडे पाठविलेल्या त्या आवेदनपत्रात होते. तेव्हा आता सरकारला किंवा लोकांना दोघांनाही माझे विचार अपरिचित नाहीत. सुधारणा लवकर चालू केल्या गेल्या निदान वरिष्ठ विधिमंडळ तरी लोकांच्या मताप्रमाणे चालण्याची व्यवस्था झाली तर सुधारणा मिळताच घटनान्वित प्रगतीच्या प्रयोगाचा हा प्रारंभ यशस्वी करण्यात आणि कोणत्याही समाजव्यवस्थेचा व विशेषतः हिंदू धर्मशास्त्राचा पाया आणि आधार असलेले विधिनिर्बंध आणि सुव्यवस्था याचे माझ्या अत्यल्प शक्तीप्रमाणे समर्थन करण्यात मला यत्किंचितही अनमान वाटणार नाही. स्कॉटलंडच्या लोकांनी किंवा बहुतेक बोअर लोकांनी सुद्धा, त्यांच्या विशिष्ट प्रगतीला प्रतिबंधक न होता जेव्हा पोषक होणारी अशी संघटना साम्राज्य सरकारने दिली तेव्हा साम्राज्यातील सहकारिता पत्करण्याचे मान्य नाही का केले? हिंदुस्थाननेसुद्धा, आणि तसे म्हटले तर कोणत्याही देशाने ज्यातील प्रत्येक घटकाला सारखे अधिकार आहेत अशा समायिक स्वामित्वाच्या संयुक्त राज्याला किंवा साम्राज्याला येऊन मिळाले पाहिजे; आणि ते स्वाभाविकपणे मिळतीलही. ते त्याच्या विरुद्ध कशाला जातील! जेव्हा विभक्त आणि एकलकोंडे असे निराळे राहण्यापेक्षा अशा एकत्र राहण्यात अधिक लाभ असेल तेव्हा त्याच्या विरुद्धा कोणी कशाकरता असेल? मनुष्याप्रमाणे राष्ट्रही समाजपर आहे; आणि ज्याप्रमाणे राष्ट्रे व कुटुंबे ही मनुष्याच्या या समाज करून राहावयाच्या उपजत प्रवृत्तीचा स्वाभाविक विकास आहेत त्याप्रमाणेच साम्राज्ये ही पूर्वी होतीआणि पुढेही होतील.

प्रिय बाळ, गेल्या दोन दिवसांपासून थंडी-पडशाचा मला ताप येतो आहे; त्यामुळे माझ्या मनातून तुला लिहावयाचे होते त्यापेकी बरेच सोडून द्यावे लागते आहे. मुख्य गोष्ट म्हणजे, तुझ्या प्रकृतीची काळजी घेणे. आमच्यासाठी किंवा दुसऱ्या कशासाठी मनाला त्रास करून घेऊ नकोस. काही झाले तरी मनावर परिणाम होणार नाही अशी सवय कर. आपल्या भेटीत घरच्या व्यवस्थेविषयी ज्या गोष्टी मी सांगितल्या त्या विसरू नकोस. व्यय कमी करावयाचा आणि काही तरी मागे टाकावयाचा प्रयत्न करीत जा. प्रि. यमुनेने मला बदाम, पिस्ते, खडीसाखर, फराळाचे इत्यादी वस्तूंची फार मोठी बंगी परत पोहचताच पाठवून देते म्हणून सांगितले होते. पण ती फार मोठी झाल्यामुळे तिची नीट बांधाबांध करावयालाच महिनेच्या महिने लागत आहेत! ती येथे आली आणि तिचे धैर्य आणि गोडपणा पूर्वीसारखाच अढळ आहे हे पाहून फार आनंद वाटला. पण आपली वहिनी!- सुटल्यावर जेथे माझी वहिनी प्रेमाने माझे स्वागत करावयाला येणे शक्य नाही अशा घरात जावे लागेल ही कल्पना आली की सुटकेतील अर्धा आनंद निघून जातो आणि उदासीनता वाटते! माझी मैत्रीण, माझी बहीण, माझी माता, माझी सहकार्यकर्ती प्रेमाची सर्व नाती एकट्या तिच्यात एकदम साठवलेली होती. तिने खरोखरच एखाद्या सतीप्रमाणे मरण स्वीकारले. तिने आपला आत्मा हू की चू न करता आणि तोही मातृभूमीच्या स्थंडीलावर हवन नाही का केला? हाय!

ज्याप्रमाणे हुतात्मे आपल्या देशाकरता किंवा धर्माकरता मरतात त्याचप्रमाणे या आजकालच्या हिंदू युवती मरतात. उसासे टाकीत, झिजत झिजत, ज्यांची पुनःभेट होणे दैवी लिहिले नाही अशा आपल्या प्रियकरांची परत येण्याची प्रतीक्षा करीत, कोणाला कळले नाही तरी अखंड सेवा आचरित, कोणी त्याकडे लक्ष दिले नाही तरी एकसारखे दान करीत- या हिंदू तरुणी आपल्या देशाकरता आणि धर्माकरता झुरतात आणि मरतात! स्त्री मग ती कोठली असो ती स्वभावतःच नितांत मधुर आहे. पण हिंदू रमणी कल्याणी, साध्वी, सती आहे. ती चेतवीत नाही तर शांत करते; स्वतः विस्मृत असली तरी इतरांची काळजी वाहते. प्रत्येक हिंदू स्त्री म्हणजे भगवती सीतेच्या अमर चरित्राची नवीन निघालेली आवृत्ती असते. ती. मथुताईंचे त्यांच्या वतीने तुला सांत्वन करायला सांगावयाला ती. बाबांनी मला सांगितले आहे. आपल्या ती. वहिनींच्यापेक्षा देखील त्यांना त्यांच्याविषयी फार वाटते. येथे तुझी भेट झाली त्या वेळेला तुझी निरोगी आणि नवजीवनाने ओथंबलेली मूर्ती पाहून मला इतका आनंद झाला तितका कशानेही झाला नाही. ज्या परिस्थितीत हे पत्र लिहावे लागते आहे त्या परिस्थतीमुळे आणि वृत्तींच्या उत्कटतेमुळेही, ज्यांनी वैयक्तिक किंवा राष्ट्रीय नात्याने माझ्याविषयी आणि आमच्याविषयी इतकी गाढ सहानुभूती दाखविली आणि आमचे कष्ट काही ना काही हलके करण्यासाठी श्रम घेतले त्यांच्यासंबंधी माझ्या आणि आमच्या मनातील कृतज्ञता आणि आभार मनाप्रमाणे व्यक्त करणे अगदी अशक्य आहे. तुला खरे सांगावयाचे म्हणजे माझ्या हिंदुस्थानात जे माझ्या दुःखात वाटेकरी व्हावयास आणि माझे कष्ट हलके करावयाला असे माझे देशबांधव आहेत - माझी विचारपूस करणारे स्नेही आहेत; मजविषयी चर्चा करणारी वर्तमानपत्रे आहेत; ज्यांना वैयत्किक स्नेहामुळे किंवा परिचयामुळे आपल्याविषयी सहानुभूती वाटते आणि यापेक्षाही विशेष म्हणजे ज्यांना खऱ्या आणि शुद्ध विश्वकुटुंबाच्या भावनेमुळे आपल्याविषयी समवेदना होतात; असे पुष्कळ लोक आहेत - ही जाणीव हेच एक औषध मिळाल्यामुळे कारागृहवास, हिवताप, आमांश इत्यादी गोष्टींना न जुमानता गेल्या वर्षभर मला जगणे शक्य झाले आणि माझी प्रकृती पूर्वीपेक्षा खालावली नाही असा माझा पूर्ण विश्वास आहे. चि.सौ.प्रिय शांताबाईची प्रकृती कशी काय आहे? लिहिण्या-वाचण्यासाठी तिला विशेष त्रास देऊ नकोस. पण माझ्या प्रिय यमुनेला त्यासाठी जितका त्रास देता येईल तितका दे. मी परत आलो तर आणि तेव्हा, माझ्या साध्या लेखकाचे आणि टंकलेखकाचे काम करावयाचे तिने मान्य केले आहे- अर्थातच अगदी काही वेतन न घेता केवळ देशाभिमानाच्या भावनेने मान्य केले आहे! चि. बाबू, अण्णा आणि माझे इतर शालक यांना माझे आशीर्वाद सांग.

तुझा प्रिय भाऊ

तात्या

पत्र आठवे

।। ॐ ।।

श्रीराम

पोर्ट ब्लेअर, एकलकोंडी,

दिनांक ६-७-१९२०

प्रियतम बाळ,

तुझे ता. २-६-१९२० चे ती. बाबांना लिहिलेले पत्र पोचले. तुझ्या येथे येण्याची एकसारखी पुढे चालढकल चालली होती; त्यामुळे आम्हाला मोठी काळजी लागली होती. तुझ्या पत्राने ती दूर होऊन मन शांत झाले. माझी प्रकृती तू येथून गेलास त्या वेळी जशी होती तशीच आहे. त्याहून वाईटही झालेली नाही. मात्र तू गेल्यापासून ती. बाबांची प्रकृती एकसारखी खालावत चालली आहे. आता त्यांची पाळी आलेली दिसते. दुखणे तेच आहे. पहिल्याने अपचनाचा विकार आणि मग त्यापासून होणारा यकृताचा बिघाड. त्यांचे वजन १०६ रत्तल आहे! मी होऊन इतके लिहितो आहे तेव्हा आमची प्रकृती प्रत्यक्ष यापेक्षा विशेषच वाईट असेल असे समजू नकोस. तसे मुळीच नाही. अगदी जशी स्थिती आहे तसे मी वर्णन केले आहे. काही उणे अधिक झालेच तर मी तुला लागलीच कळवीन.

बंदीमुक्ततेचे एकदाचे उदक सुटले. शेकडो बंदी कारागृहातून मुक्त होत आहेत. मुख्यतः ज्यांनी राजकीय बंद्यांच्या मुक्ततेसाठी असंख्य स्वाक्षरींच्या अर्जाची योजना केली, त्याला पाठिंबा दिला, त्याच्यावर संमत्या घातल्या त्या आपल्या पुढाऱ्यांच्याआणि देशबांधवांच्या, त्यातही मुख्यतः बॉंबे नॅशनल युनियनच्या अनवरत परिश्रमांचे हे फळ आहे. इतक्या थोड्या अवकाशात चांगल्या पाऊण लाख लोकांच्या नावाने पाठवलेल्या प्रचंड अर्जाचा सरकारच्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला असलाच पाहिजे मग ते कितीही नाकारीनात. निदान त्या अर्जाने राजकीय बंद्यांची आणि त्यामुळे ज्या कार्यासाठी ते लढले व हरले त्या कार्याची नैतिक प्रतिष्ठा वाढवली यात शंका नाही. आता खरोखर आमची सुटका व्हावयाचीच असेल तर तिच्यात काही तरी अर्थ वाटेल. कारण आम्ही त्यांच्यात परत यावे अशी इच्छा आमच्या देशबांधवांनी प्रदर्शित केली आहे. त्यांनी आमच्यासाठी जी काळजी आणि सहानुभूती दाखविली त्यासाठी त्यांचे किती आभार मानले तरी थोडे आहेत. त्यांच्या जितक्या आत्मीयतेला आम्ही पात्र आहो असे आम्हाला प्रामाणिकपणाने वाटते त्यापेक्षा त्यांनी आमच्याविषयी अधिक आत्मीयता आणि आदर दाखविला आहे. आणि त्यांचे प्रयत्न अगदीच व्यर्थ गेले नाहीत. कारण जरी आम्ही दोघे या क्षमादानाच्या कक्षेच्या बाहेर पडतो असे सांगण्यात आले आहे आणि त्यामुळे आम्हांला या कोठडीत खितपत

पडावे लागते आहे, तरी आपल्या सांगाती कष्ट सोशीत असलेल्या आणि राजकारणात आपल्याशी सहकार्य केलेल्या शेकडो देशभक्तांच्या मुक्ततेच्या दिसणाऱ्या दृश्याने आमचे कष्ट हलके झालेले आम्हांला वाटतात; आणि त्यामुळे गेली आठ वर्षे अथे आणि इतरत्र संप, पत्रे, अर्ज यांच्या द्वारे वर्तमानपत्रातून किंवा व्यासपीठावरून जी चळवळ आम्ही केली तिचे आम्हांला फळ मिळाल्याचे समाधान वाटते.

ता. २-४-१९२० ला मी राज्यकर्त्यांनी नुकत्याच दिलेल्या या क्षमादानाच्या प्रश्नासंबंधी नवीन अर्ज सरकारकडे पाठविला आहे. त्या अर्जात सरकारने हे जे शेकडो राजकीय बंदी सोडले आणि अशा रीतीने माझा १९१८ चा अर्ज अंशतः मान्य केला त्यासाठी पहिल्याने आभार मानले आहेत आणि मग अद्यापही बंधनात असलेल्या आणि त्याप्रमाणेच राजकीय कारणासाठी परदेशात अडकून पडलेल्या अशा सर्वांना लाभ मिळेल अशा रीतीने या क्षमादानाची मर्यादा वाढवली पाहिजे अशी विनंती केली आहे. तसेच हिंदुस्थानातील एकंदर राजकीय परिस्थितीसंबंधी आणि त्यातही विशेषतः अधिकारीवर्गात ज्या प्रश्नांविषयी वेळोवेळी आणि अद्यापही चर्चा आणि वाद होतो आणि जे अगदी अलीकडे त्यांच्यापैकी काहीनी स्वतः माझ्यापुढे मांडले आहेत अशा प्रश्नांच्या संबंधात व्यक्तिशः माझे धोरण काय आहे हेही मी पुनः एकदा विशद केले आहे.

ज्यात सर्व मनुष्यजातीचा समावेश होईल आणि जेथील एकूण एक स्त्रियांना आणि फुषांना, ही पृथ्वी, हा सूर्य, ही भूमी आणि हा प्रकाश - हीच मनुष्याची खरी पितृभूमी आणि मातृभूमी आहेत - यांच्यापासून मिळणाऱ्या लाभासाठी प्रयत्न करण्याचा आणि त्यांचा उपभोग घेण्याचा समान अधिकार राहील असे संपूर्ण जगाचे एकराष्ट्र हे आमचे ध्येय आहे आणि त्यावर आमचा विश्वास आहे. इतर सारे विभाग आणि भेद अवश्य असले तरी कृत्रिम आहेत. ज्याप्रमाणे पेशीचे रूपांतर व्यक्तिपिंडात होते, व्यक्ती कुटुंबात आणि संघात विलीन होतात, संघाची राष्ट्रे बनतात, त्याप्रमाणे सर्व राष्ट्रे ज्याच्यात एकरूप होऊन जातील असे विश्वराष्ट्र प्रस्थापित करणे हेच सर्व राजकीय शास्त्र आणि कला यांचे ध्येय आहे किंवा असावयाला पाहिजे हे तत्त्व आम्हाला मान्य आहे. तेव्हा साहजिकच विश्वकुटुंबित्व ही देशाभिमानाची वरची पायरी ठरते. आणि म्हणून एखाद्या साम्राज्याला किंवा समान अधिकारी घटकांच्या संयुक्त राष्ट्रसंघाला परस्परांविरुद्ध वंशसमूहांना आणि राष्ट्रसमूहांना एकत्र आणून एकजीव नाही तरी ज्यामुळे त्यांपैकी प्रत्येकाला आपआपल्या जीवनाची त्याच्या सर्व उदात्त स्वरूपात ओळख पटून ते संपन्न बनवून उपभोग घेण्याची अधिक पात्रता येईल अशा रीतीने समरूप बनवता आले तर ते एक ध्येय गाठण्याच्या मार्गावरील पुढे टाकलेले पाऊल आहे. या विचारसरणीवर माझा विश्वास असल्यामुळे जो ब्रिटिशही होणार नाही व जो हिंदीही असणार नाही, तर अधिक चांगले नाव सापडेपर्यंत ज्याला आर्य म्हणता येईल असा एखादा संयुक्त राष्ट्रसंघ स्थापावयाचा प्रामाणिक प्रयत्न करण्यात आला तर त्यात मला सदसद्विवेकबुद्धीला स्मरून सहकार्य करता येईल. हेच ध्येय डोळ्यांपुढे ठेवून मी गत कालात झगडलो आहे. हेच ध्येय दृष्टीसमोर ठेवून मी आताही कार्य करावयाला सिद्ध आहे. म्हणून

सरकारने आपला दृष्टिकोण पालटला आहे आणि भरतवर्षाला स्वातंत्र्य, सामर्थ्य अणि पूर्ण चैतन्य यांच्या मार्गाने सशस्त्र प्रतिकार न करता पुढे जाणे शक्य करण्याची त्याची इच्छा आहे असे ऐकून मला आनंद वाटला. माझा विश्वास आहे की, खरोखर अशी परिस्थिती असल्यास माझ्याप्रमाणेच इतरही पुष्कळ क्रांतिकारक आपले पाऊल जेथल्या तेथे थांबवतील, या मिळालेल्या सुधारणानंतरच्या विधिमंडळाच्या मोडक्यातोडक्या वाटेवरच्या धर्मशाळेत मानप्रद अशा संधीसाठी इंग्लंडशी हात मिळवावयास सिद्ध होतील आणि पुनः प्रगतीच्या रस्त्यावर पुढे पाऊल टाकावयाची आज्ञा उच्चारली जाईपर्यंत तेथे कामही करतील.

मानव्य (विश्वकुटुंबिता) ही देशाभिमानाच्या वरची कोटी आहे हे तत्त्व आम्हाला संमत असल्यामुळेच एकच अवयव इतरांच्या जिवावर इतका पुष्ट होऊ लागला आणि एखाद्या असाध्य काळपुळीप्रमाणे फुगून सर्व मनुष्यजातीचे जीवन संकटात आल्यासारखे वाटू लागले त्या वेळी आम्हाला स्वस्थ बसवेनासे झाले. दुसरा परिणामकर असा कोणताही उपाय दिसत नसल्यामुळे शल्यचिकित्सकाची सुरी आपल्या हातात धरावी लागली आणि निरंतरचे दयाममत्व साधण्यासाठी क्षणभराचा निष्ठुरपणा पत्करणे अवश्य आहे असे वाटू लागले. पण याप्रमाणे दंडाची प्रतिक्रिया दंडानेच करावयाला आम्ही सिद्ध झालो तरी तेव्हाही आम्हाला मनापासून कोणत्याही स्वरूपातल्या अत्याचाराचा तिटकारा असे, आताही आहे. कारण परस्वापहरणासाठी योजलेले सामर्थ्य - म्हणजेच अत्याचार. व्यक्तिशः किंवा राष्ट्र या नात्याने दुसऱ्याचा अपहार करण्याची महत्त्वाकांक्षा स्वप्नातदेखील मला शिवली नाही आणि अत्याचाऱ्याच्या कल्पनेपासूनदेखील मी इतका दूर असे की जेव्हा समर्थ संघांनी आपल्या दुबळ्या पण सत्पक्षाच्या शेजाऱ्याविरुद्ध त्याचा उपयोग केलेला मला जेथे जेथे आणि जेव्हा जेव्हा दिसला तेथे तेथे आणि तेव्हा तेव्हा त्याचा मी प्राणपणाने विरोध केला; गत कालात महत्त्वाकांक्षी व्यक्तींनी - हिंदुस्थानच्या बाहेरच्याच नाही तर भारतवर्षातसुद्धा अवलंबिलेल्या सर्वच अत्याचारांचा मी मनापासून तिटकारा करीत आलो आहे. या भरतभूमीवर परक्यांनी अधिकार गाजवावा या गोष्टीच्या विरुद्ध माझे मन जितके बंड करून उठे तितकेच ते येथल्या जातिभेद आणि अस्पृश्यता या गोष्टींविरुद्ध उठे.

तेव्हा आम्ही जे क्रांतिकारक झालो ते निरुपाय म्हणून झालो, उल्हासाने नाही. हिंदुस्थानच्या आत्यंतिक हिताच्या दृष्टीने आणि इंग्लंडच्याही हिताच्या दृष्टीने त्यांनी परस्परांच्या साहाय्याने आणि सहकार्याने आपली ध्येये शांततेने आणि क्रमशः प्रगती होऊन गाठणे अवश्य आहे असे आम्हाला तेव्हा वाटे, आणि अद्यापिही जर ते अवश्य असेल तर शांततेच्या उपायाचा अवलंब करण्यासाठी आलेली पहिली संधी मी साधीन आणि प्रत्यक्ष क्रांतीने किंवा अन्य मार्गाने पाडलेल्या घटनानुसारी प्रगतीच्या भगदाडात घुसेन आणि उत्क्रांतीच्या सेनेला त्यातून एकसारखे, अडथळा न होता, जाता येईल अशा रीतीने ते भगदाड रुंद करण्याचा प्रयत्न करीन.

सरकारने जर राज्यघटनेत मनःपूर्वक सुधारणा केल्या नि त्या उपयोगात आणल्या आणि त्या सुधारणांमुळे ही असली घटनेची खिंड निर्माण झाली तर मग राज्यक्रांती तेथेच संपेल आणि

तिच्या जागी उत्क्रांती हा आम्हांला सर्वांना एकत्र आणणारा गर्जनेचा आणि खुणेचा शब्द होऊन बसेल. अणि मातृभूमीच्या सेनेतील एक क्षुद्र सैनिक म्हणून मी त्या सुधारणा यशस्वी करण्यासाठी मनःपूर्वक झटेन; म्हणजे त्या सुधारणा भारतवर्षाला पुनः वैभवशाली आणि थोर बनवावयाचे व इतर राष्ट्रांच्या हातात हात घालून किंवा त्यांना मार्ग दाखवून मनुष्यजातीच्या भवितव्याकडे त्यांना घेऊन जावयाचे आपल्या पिढीचे महत्कार्य साधण्याच्या मार्गातील एक पाऊल टाकावयाचे स्थान व्हाव्या अशा रीतीने त्यांचा उपयोग करून घेईन.

राज्यक्रांतिकारकांच्या संघात ज्या वेळी मी काम करीत होतो त्या वेळी माझे विचार असे होते आणि आज एकांत कोठडीच्या चार भिंतींच्या आत कोंडले गेल्यावर काढलेल्या या दीर्घ १२ वर्षांनंतरही माझे विचार तसेच आहेत. तरवारीने जे निर्बंध घोषिले गेले आणि प्रजापीडनाचे बिकट स्वरूप टाकून टाकण्याचे अवगुंठन म्हणून ज्या राज्यघटना उपयोजिल्या गेल्या त्यांना निष्ठावंत राहणे आणि त्यांच्याविषयी भक्ती बाळगणे आम्हाला अशक्य झाले हे खरे आहे. पण तितकेच हेही खरे आहे की, तेव्हाही धर्मनियमांचे पालन करणे, राज्यघटनेचा पुरस्कार करणे, हे आमचे कर्तव्य आहे असेच आम्हाला मनापासून वाटे आणि अद्यापिही वाटते. पण ते नियम म्हणजे स्वतंत्र जनतेच्या न्यायान्यायाच्या कल्पनेच्या सत्य स्वरूपाचे निदर्शक पाहिजेत आणि ती घटना म्हणजे मनुष्यजातीच्या कल्याणासाठी आणि दैवी वैभवाच्या प्राप्तीसाठी स्वतंत्र स्त्री-फुषांनी केलेले प्रयत्न जीत एकत्र आले आहेत, एकतान बनले आहेत आणि एकजीव झाले आहेत अशी पाहिजे.

हिंदुस्थानातील वरिष्ठ कार्यकारी मंत्रिमंडळाच्या सभासदासारख्या प्रतिष्ठित अधिकाऱ्यांनी मला आणि इतरांना पुढील प्रश्न पुष्कळदा टाकला होता - ''तुम्ही पूर्वीच्या हिंदी राज्याच्या विरुद्ध उठावणी केली असती तर तुमची स्थिती काय असती? ते विद्रोह्यांना हत्तीच्या पायाखाली तुडवीत!'' त्याला माझ्याकडून उत्तरही मिळाले होते. हिंदुस्थानातच काय, जगाच्या कोणत्याही देशात-प्रत्यक्ष इंग्लंडमध्ये सुद्धा - विद्रोह्यांना कधी कधी असली भयंकर शिक्षा भोगण्याचे दैवी येई. पण मग इंग्रज लोकांनी युद्धाच्या वेळी जर्मन लोक आमच्या बंद्यांना वाईट रीतीने वागवतात आणि त्यांना रोटी देत नाहीत अशा कोल्हेकुईने जगाच्या कानठळ्या का बसवाव्या? जर्मनांनीही त्या वेळी त्यांना ''ऊन रोटी आणि लोणी? एक काळ असा होता की ज्या वेळी कारागृहातील बंद्यांची जिवंतपणी कातडी सोलीत आणि त्यांना मोलॉक, ठॉर किंवा असल्याच युरोपातील युद्ध देवतांना बळी देत असत'' अशी आठवण दिली असती म्हणजे! खरी गोष्ट अशी आहे की, ही जी जगाच्या संस्कृतीत मनुष्यप्राण्याने सुधारणा घडवली आहे ती सर्व राष्ट्रांतील मनुष्याच्या प्रयत्नांचे संकलित फळ आहे आणि म्हणून तिच्यावर सर्व मनुष्यजातीचा वारसा आहे व तिचा लाभ सर्वांना मिळाला पाहिजे. त्या रानटी युगाच्या तुलनेनेच म्हणावयाचे तर माझी चौकशीही पुष्कळ चांगली झाली व शिक्षाही अधिक न्याय्य झाली हे खरे आहे; आणि मनुष्यभक्षक जाती आपल्या बंद्यांना जी शिक्षा देत किंवा चौकशीचे जे नाटक करीत त्यापेक्षा अधिक चांगली पद्धती या सरकारची आहे या प्रशस्तीपत्राने सरकारचे समाधान होत असेल तर त्याला माझी ना नाही. पण

त्यावेळीच हेही विसरता कामा नये की, पूर्वीच्या काळात राजे विद्रोहयांना जसे जिवंत सोलीत त्याचप्रमाणे विद्रोहीही त्यांची भाग्यतारा जोरात आल्यावर या राज्यकर्त्यांना जिवंत जाळीत! आणि इंग्रजी जनतेने मला किंवा इतर विद्रोहयांना अधिक न्यायाने म्हणजे थोड्या रानटीपणाने वागवले असेल तर त्यांनाही आश्वस्त असावे की परिस्थितीची उलटापालट होऊन हिंदी क्रांतिकारकांची तशी पाळी आली तर त्यांच्याकडून त्यांनाही असेच अत्यंत दयेच्या रीतीने वागविण्यात येईल!

या अर्जापासून आमच्या सुटकेच्यासंबंधात विशेष काही होईल अशी आशा करू नकोस. आम्ही आमची आशा कधीच बळावू दिली नाही आणि त्यामुळे सुटका न झाल्यास आम्हाला त्याविषयी विशेष निराशाही वाटणार नाही. काहीही निर्णय झाला तरी तो स्वीकारावयाला आम्ही सिद्ध आहो. तू आपल्याकडून शक्य तितका प्रयत्न केला आहेस आणि मुख्यतः तुझ्या संतत उद्योगाचेच हे फळ आहे की राजकीय बंद्यांच्या मुक्ततेच्या प्रश्नाला इतके तीव्र स्वरूप आले नि आम्हांला दोघांना वगळले तरी उर्वरित शेकडो राजकीय बंद्यांना आपले स्वातंत्र्य परत मिळाले.

तुझी प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करून आणि स्नेहयांना आणि नातलगांना नमस्कार लिहून हे पत्र पुरे करतो.

प्रिय बाळ, तुझाच

प्रिय तात्या